Национальная библиотека Республики Тыва им. А.С. Пушкина
Сектор ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 75 (16848)

2004 чылдың май 20, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Байыр чедириишкини

Тыва Республиканың Чазаанга болгаш чурттакчыларынга

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович Ооржак! Тыва Республиканың Чазааның хүндүлүг удуртукчулары болгаш Чазак кежигүннери! Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

Чоокта чаа Россия Федерациязынга эрткен байырлал – Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 59 чылы-биле силерге байыр чедирдим! Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга, удуртулгазынга болгаш Чазак кежигүннеринге база республиканың бүгү чурттакчыларынга Россияның болгаш бүгү кижи төрелгетенниң чаагай чолу дээш силерниң эрес-дидим ажыл-херээңерге канчаар-даа аажок улуг чедиишкиннерни күзедим!

Хүндүлел-биле,

Кирилл Сергеевич ПЕСОЦКИЙ.

Россия. Москва облазы. Черноголовка.

Тыва Республиканың девискээринде үнүп турар черлик коноплялыг черлерни узуткаар айтырыг талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2004 чылдың май 18-те К Ы Й Г Ы Р Ы Ы

Хүндүлүг чонум!

Амгы үениң эң коргунчуг кара сагыштыг үүлгедии — наркоманияның нептереп турар айыылы нацияның салым-чолу, бистиң уругларывыстың, уйнуктарывыстың келир үези, күш-дамыр болгаш сагыш-сеткил кадыкшылы дээш демиселге хора чедирип турарын Силерге аарышкы болгаш дүвүрел-биле чугаалаарынче мени албадады.

Ону бүгү делегейде 21 чүс чылдың хамчыы деп адап турар. Чурттуң Президентизи В.В. Путин бо айтырыгны шиитпирлээринче сагыш-човаашкын-биле чаңгыс удаа эвес айтып келген. Президентиниң чугаазы-биле алырга, наркобизнес болгаш ооң-биле холбашкан кем-херек үүлгедиишкиннери Россия Федерациязының айыыл чок чоруунга шыңгыы айыылды болдуруп турар. Ону барымдаалааш, наркоконтроль талазы-биле 40 муң хире специалистер ажылдап турар күштүг федералдыг албанны тургускан.

Республикада ооң девискээр салбырынга ажылдаар бажыңны Чазак үндүрүп берген, кадрлар-биле четчелээринге дузаны көргүскен. Наркотиктиг болгаш психотроптуг бүдүмелдерни соора ажыглаарынга болгаш хоойлуга чөрүштүр садып-саарарынга удур комплекстиг хемчеглер дугайында республиканың тускай сорулгалыг программазын хүлээп алган.

Херек кырында байдал кандыг бооп турарыл?

2003 чылда республикага наркотиктерге холбашкан 872 кем-херек үүлгедиин бүрүткээн. Судтарже 598 кеземче херектерин чоруткан, 555 кижиге кеземче харыысалгазын онааган. Организастыг кем-херек үүлгедир бөлүктериң 5 кем-херек үүлгедиин база бүрүткээн. Кеземче херектерин истеп турар үеде 102,9 кг наркотиктерни хавырган.

Бо чылдың бирги кварталында наркотиктер-биле холбашкан 325 кем-херек үүлгедиин бүрүткээн, бо дээрге 2003 чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 68 хуу хөй болганы ол-дур. Чыл эгезинден бээр хоойлуга чөрүшкек саарылгадан 157 кг наркотиктерни хавырып алган.

Республикада наркомания аарыг 834 кижи учетта турар, олардан 131 кижи «аар» наркотиктерни ажыглап турар.

Бистиң девискээривисте наркоманияны нептередип турар кол үндезин черлик конопля болур.

XX чүс чылдың 60-70 чылдарынга чедир республиканың чону черлик коноплянның тенидер шынарының дугайын билбес турган, ону ол үеде эвээшти тарып турган.

Кол кожууннарга чер ажылын дүрген хөгжүткениниң чайгаар бүткен одарларны болгаш сиген кезер шөлдерни аңдарып каапкан. Рынокче шилчип турар үеде кургаг шөлдерниң улуг кезиин ажыглавастаан. Аңдарып каан черлер черлик коноплянның өзүп көвүдээринге таарымчалыг байдалдарны тургускан.

Ындыг черлер колдуунда-ла мурнундагы суггаттыг шөлдерде хемнер болгаш суггарылга бугаларын, электри дамчыдар шугумнар дургаар нептерээн, ооң өзеринге таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Сөөлгү чылдарда чамдык участоктарда чайгаар үнер оът-сигенниң үнүп көвүдеп турары эскертинип турар, хову-шөлдерниң ындыг үнүштери черлик коноплянның өзүмүн болдурбайн турар. Ону «Чедер» курорттуң чоогунда мурнундагы «Тиилелге» совхозтуң шөлдериндэн, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайының чоогундан база өске-даа участоктардан көрүп болур.

Алызында барып, бойдус чая тырта бээринге бүзүрээр мен. Амгы үеде барык 36 муң гектар шөлдерде үнүп турар черлик коноплянның шөлү кызырлыр. Бо шөлдерниң дугайында медээлерни доктаамал тодарадып, черлик конопля үнүп турар черлерни бүрүткээр, ооң иштинде аэрофоточуруктарны тырттырар.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДЕПУТАТТАРЫНГА ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының он үшкү хуралы Улусчу чогаадылга бажыңынга 2004 чылдың май **26-да 13 шакта эгелээр.** 12.00 шакта бүрүткеп эгелээр.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының он үшкү хуралының **хүн айтырыы:**

1. "Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында.

2. "Тыва Республикага ипотека чурттарга чээлизин хөгжүдер дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузун катап хүлээп алыр дугайында.

3. "2003 чылда Тыва Республиканың девискээр-орук фондузунуң бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында.

4. "Россия Федерациязының Социал камгаладылга фондузунуң Тыва Республикада салбырының — күрүне албан чериниң бюджедин 2003 чылда күүсеткен дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында.

5. "Россия Федерациязының Үндүрүг кодекизиниң ийиги кезээнге болгаш Россия Федерациязының чамдык хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» федералдыг хоойлу төлевилелин Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга киирер талазы-биле хоойлужудулга инициативазының дугайында.

6. "Муниципалдыг албан дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында.

7. "Муниципалдыг албан дугайында" Тыва Республиканың хоойлузун күш чок деп көөр дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында.

8. "Тыва Республиканың судьяларының квалификациязынга хөй-ниити төлээлериниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң 1 үүлүнге өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында.

9. "Тыва Республиканың соңгулдалыг муниципалдыг албан-дужаалдыг кижилерни болгаш муниципалдыг албан-хаакчыларны акша-биле хандырар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң дугайында.

10.Өске-даа айтырыглар.

Часкы тарылга

ЧАШТЫРЫЛГА ЭГЕЛЭЭН

Агаар чылыыры билек, Бай-Тайга кожуунуң ажыл-агыйлары часкы хову ажылдарын эгелей берген. Ниитизи-биле 700 га суггаттыг черге тараа культураларын тарыыры көрдүнген. Аңаа ажылдаар тракторлар, кожуг машиналары белен. Орта чажар 60 тонна кызыл-тасты, 59 тонна арбайны сөөртүп алган, бо ажыл ам-даа уламчылавышаан, чоокку хүннерде доозар.

Эдер-Куйнуң, Бай-Талдың, Шуйнуң, Базарактың, Сукпактың, Ооругнуң суггарылга бугаларын чогуур үезинде септээн, ында 99 суггатчы ажылдап турар,олар 452 гектар тарылга шөлүн суггарган. «Мурнакчы», «Бай-Тал» бүдүрүлгелери, Мурнакчыда Геннадий Байырның удуртканы көдээ ажыл-агый кооперативи тараа культураларының чаштырылгазын эгелей берген.

Юбилейлиг чылда тараа культураларының чаагай дүжүдүн өстүрүп алыры-биле часкы хову ажылдарын бай-тайгажылар эки шынарлыг чорудуп турарлар.

Бистиң корр.

КЫЗЫЛ — ҮЕР АЙЫЫЛЫНДА

Дүүн хүнден эгелээш, республика хемнериниң, ылаңгыя Бии-Хемниң болгаш Каа-Хемниң суглары дажып эгелээнинден чурттакчылыг чамдык суурлар, ооң иштинде Кызыл, үер халавынга таваржып болуру илдең апарган.

Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың даргалаашкыны-биле берге байдалдарны баш удур сагындырар болгаш чайладыр комиссияның хуралынга үер байдалын чугаалашкаш, чогуур хемчеглерни хүлээп алган. Долгандыр хүрээлел гидрометеорологиязының болгаш мониторингизиниң Тывада төвүнүң дыңнатканын езугаар алырга, май 19-та 12 шакта Кызыл чанында Енисейниң суу 507 см көдүрүлген бооп турар.Сугнуң эң үстүү деңнели 590 см чеде бээрге, эң берге апаар.Сугнуң улгадыры 4 шак иштинде 79 см бооп турар.Суг ындыг темп-биле улгадыр болза, май 20-де азы бөгүн Енисейниң суу 600 см чедир көдүрлүп болурун төптүң специалистери дыңнаткан. Агаар база аайлажы берген, неделя төнчүзүнге чедир 30-32 градус изиг турар.

ОБЯ-ның медээзи-биле алырга, чамдык суурлар үерге алзып эгелээни илереп турар.Чижээ, Каа-Хемни кежир чаа көвүрүг чанында автоорукту суг хөме алы берген. "Орбита» станциязының чанында бажыңнар үерге алзырының кырында келген.

Үерге удур албаннарның ук хуралга олурушкан удуртукчулары байдалды дыка берге деп дыңнатканнар. – Үер бооп болуру март айда-ла билдинген турган, ынчангаш белеткел ажылдарын болгаш өөредилгелерни эрттирген — деп, Комиссия даргазы Сергей Барыбин чугаалаан. Ынчалза-даа девидээн херээ чок. Кызылда Енисейниң ол-бо чарыында дачалар, алгы заводунуң девискээри үерге алзып болур, серемчилелдиг болуру эргежок чугула.

Республиканың онза байдалдар системазынга хамааржыр бүгү албан черлери дүн-хүн чок ажылдап турар. Хемниң кайы-даа талазында быжыглал черлерин хынаан, хоорай бүдүрүлгелериниң күштүг техникаларын ында хаара туткан. Каа-Хем суурдан Енисейниң солагай талазында дачаларга чедир шагдаа туруштарын тургускан, олар хем кыдыында дыштанып турарларның, ылаңгыя уругларның, аңаа чыглырын таарыштырар. Чурттакчы чонга тыва радионуң болгаш Күрүнениң «Тыва» ТРК-ның ОБЯ-дан дамчыткан медээлерин хайгаарап, дыңнап турарын сүмелээн.

Т.СААЯ.

Тыва Республиканың девискээринде үнүп турар черлик коноплялыг черлерни узуткаар айтырыг талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың 2004 чылдың май 18-те КЫЙГЫРЫЫ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арыында).

Ынчалза-даа конопляның черлик чашпаннары боду-ла чиде бээр деп бодавас ужурлуг бис, чүге дизе наркобизнесче хаара туттунуп турар кижилерниң саны өзүп, ону чыыр кижилер көвүдеп, ажыглап турарларның саны эңдерлип бар чыдары коргунчуг болгай. Бистиң мындыг ажыг-шүжүүвүстү ажыглааш, Хакасияның, Красноярск крайның, Новосибирск, Кемерово, Иркутск областарның, Россияның өске девискээрлериниң болгаш ХКД чурттарының наркотик тарадыкчылары чудун тарадып, республиканың девискээрин наркотиктер бүдүрер талазы-биле чиг-эт баазазы болдуруп, үнүш аймааның марихуана болгаш гашиш наркотиктерин бүдүрүп турарлар.

Нарко-айыыл-биле чедиишкинниг демисежир төлээде ооң кол үндезинин — черлик конопляны узуткаар ужурлуг бис.

Чазак бо айтырыгже доктаамал кичээнгейни угландырып, саң-хөө болгаш күш-ажыл курлавырын көрүп, эрге-хоойлу камгалаар органнарга, тус черниң бот-башкарылга органнарынга дузаны чедирип турар. Ынчанмыже бөгүн черлик конопляны узуткаар талазы-биле ажыл чогуур деңнелге ам-даа четпээн.

Чоокку үш чылда черлик конопляны узуткаар талазы-биле бистиң мурнувуска салган сорулганы Силерниң дузаңар чокта шиитпирлеп шыдавас бис деп үвени Силерге чугаалаар ужурга таварыштым, эргим чаңгыс чер-чурттугларым.

Улуг-Хем кожууннуң конопляны узуткаар талазы-биле үлегерин езугаар кожавыста девискээрлерниң дуржулгазын ажыглаар талазы-биле оларның специалистери-биле керээлерни чарган бис.

Ынчалза-даа чонну ол ажылче хаара тутпайн, оларның идепкейлиг дузазы чокта бо сорулганы күүседип шыдавас бис.

Маңаа холбаштыр үүнү кылза чогуурул?

Бирээде. Сумулар чагыргалары үнүштер камгалаар станцияларның специалистери-биле кады черлик конопля үнүп эгелээрге, ындыг шөлдерниң хемчээлин тодарадыр, ону учетка алыр.

Ийиде. Конопляны узуткаар талазы-биле ажылчын планны тургузар, ол айтырыгны чагыргалар коллегияларынга, тус чер депутаттарының сессияларынга, хамаатыларның чыыштарынга чугаалажыр. Ажык-чарлыы-биле бадылаар.

Үште. Черлик конопляны узуткаар талазы-биле даалганы ажыл кылып шыдаар кижи бүрүзүнге онаар.

Дөртте. Кижилерниң шынарлыг кылган ажылдарын шаңнап-мактаарының системазын тургузар.

Адактың соонда. Черлик конопляны узуткаар талазы-биле эрттирип турар кампанияның ажык-чарлыын массалыг информация чепсектерин дамчыштыр хандырар.

Девискээрлеринде черлик конопля эңдерик үнүп турар кожууннарның — Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Бии-Хем, Каа-Хем кожууннарның чурттакчыларының кичээнгейин угландырар бодадым. Силерниң кожууннарыңарның девискээрлеринден чыгган черлик конопля-биле гашиш, марихуана белеткээш, чурттуң өске девискээрлеринге садып турар. Мындыг үүдек байдал бистиң республикавыстың арыг адын россий хөй-ниитиниң мурнунга карартып, кожа девискээрлерниң талазындан доктаамал чемелелди болдуруп турар.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Бис наркоконтроль албанынга, оларның девискээрлер аразының болгаш улустар аразының наркомафия-биле демиселинге эрге-хоойлу камгалаар органнарга шуптувус дузалажыр ужурлуг бис. А бо албанның специалистери наркотиктиг бүдүмелдер садып, нептередип турар кем-херек үүлгедикчилериниң ажыл-чорудулгазын эптеш чок сый шавар ужурлуг.

Кезедир органнарның, социал албан, кадык камгалал, өөредилге, МИЧ ажылдакчыларының, хөй-ниитиниң болгаш бүгү чоннуң каттыштырган күжениишкиннери-биле нацияның генофондузун болгаш кадык-чаагай чоруун чаза тепсип турар социал аарыг-биле — наркомания-биле демиселди төнчүзүнге чедирип болур.

Эргим чонум, бо айтырыг кижи бүрүзүн дүвүредип турарын билип ор мен, бо халапты дазылындан тура тыртарынче угланган Чазактың күжениишкиннери Силерниң долу билиишкиниңерни, дузаңарны болгаш деткимчеңерни алыр дээрзинге изии-биле идегеп ор мен.

Кичээнгейлиг дыңнааныңар дээш четтирдим.

ӨРЕЛЕРНИ ТӨЛЕП БЭЭР

"Сукпак" совхозтуң ажылчыннары ажыл-агыйның конкурстуг эргелекчизи А.Э.Тюлюшке хамаарыштыр хомудалды чогуур органнарже киирген турган. Ук хомудалды Россияның саң-хөө экижидилгезиниң болгаш буураашкын талазы-биле федералдыг албанының Тыва девискээр органы сайгарган. Ооң удуртукчузу В.Т.Ховалыгның ат салган бижиинде айтып турары-биле алырга, 2003 чылдың дургузунда Россияның Юстиция яамызының Тывада эргелели "Сукпак" совхозтуң ажылчыннарының хомудалынга хамаарыштыр ийи катап хыналданы чоруткан.

Россия Федерациязының Чазааның 2003 чылдын февраль 14-те доктаалын езугаар буураашкын херектерин таарыштырар хүлээлгелерни Юстиция яамызынга дамчыткан. Ынчангаш "Сукпак" совхозтуң ажылчыннарының хомудалы — РФ-тиң Юстиция яамызының Тывада эргелелиниң контролюнда.

Амгы үеде Арбитраж судунуң шиитпири-биле совхозка конкурс чорудулгазының хуусаазын бо чылдың июль 1-ге чедир узаткан. Арткан үе дургузунда совхозтуң эргелекчизи шалың өрезин судтуң айыткан хуусаазында төлеп бээр ужурлуг.

Хомудалдың кол-ла үнүп келген чылдагааны – "Сукпак" совхозтун ажылчыннарынга үр үеде шалыңын төлеп бербейн турганында. Россияның Юстиция яамызының Тывада эргелелиниң чоруткан хыналдазындан илерээни болза, "Сукпак" совхозка Александр Эрес-оолович Тюлюшту конкурска эргелеп-башкарар кылдыр хүлээп ап турар үезинде транспорт болгаш өскедаа техника аймаа чок турган. Ол өнчү-хөреңгини мурнундагы эргелекчи И.В.Манжуев садыпкан азы тоймаглаттынган турган. Ынчангаш И.В. Манжуев конкурстуг эргелекчи А.Э.Тюлюшке кандыг-даа өнчү дамчыдып бербээн. Амгы үеде ук өнчүнү тоймаглаан талазы-биле херекти оттурган болгаш буруулуг кижилерни илереткен, истелге чоруп турар.

Артып калган өнчү – 25 га девискээрлиг семиртилге шөлү, демир-бетон херим, гараж, алгы тон болгаш деңзи цегиниң буступ турар бажыңнары биле дерилгелери. Бирги ээлчегде, күш-ажыл керээзи-биле ажылдап турган кижилерниң шалыңын болгаш пособиелерин төлээр ужурлуг. Ынчангаш эргелекчи баштай-ла чүгээр байдалда арткан демир-бетон херимниң чартыын бир фирмага 314 муң рубльге садыпкан. Ол акшаны янзы-бүрү чарыгдалдарга үндүрген болгаш чамдыызын совхозтуң ажылчыннарынга үлеп берген.

2004 чылдың апрель 19-та ажылчыннар-биле ниити хуралга гаражты база садарын шиитпирлээн. Ынчангаш артып калган өрелерни оон кирген акшабиле дуглаптарының аргалары бар.

Бистиң корр.

Чагаалар аразындан

СУГ ЧОК. АТ БОЛДУВУС

Хүндүлүг редакция! Бистиң бо айтырыывысты чурттап турар девискээривисте дарга-бошкаларывыстың кулаанга чедирип, оларның чону дээш сагыш салыр үезин бээрледип база дараазында кудумчуларның чурттакчыларының суг айтырыынга хамаарыштыр дарый хемчегден алырын болгаш биске улуг дузадан кадары-биле бо чагааны соңгаарлатпайн, парлап үндүреринерни улуу-биле диледивис. Чагаа парлаттына берзе, бир аңгарлыр боор бис.

Бис, Чадаана хоорайның Победа, Колхозная, Чапаев, Лихачев кудумчуларының чурттакчылары, ижер суг чок берге байдалга таварыштывыс. Суг узуп ижип турган кудуктарывыс эргижирээн, оларны бок, хирчам орну чок кылдыр шыва ала берген. Хоолайлар дамчыштыр суг бадырар аргазы чок. Огород, картошка тарыыр үе келген, а бистиң суг чогундан ону кылыр аргавыс чок. Бо айтырыг үгле бо чылын эвес, а 2001 чылдан бээр бергедеп келген, ол олчаан ногаа тарываан бис. Мооң мурнунда чылдарда бичии арыкчыгаштар дузалап турган болза, ам оларның орну-даа чок.

Суг айтырыын ол кудумчуларның чурттакчылары хоорай болгаш кожуун чагыргазынга каш-даа катап тургускан бис, даргаларывыстан кандыг-даа харыы болгаш дуза бо хүннерге чедир чок. Чурттакчыларның социал амыдыралынче даргалар кичээнгей салбайн турары оонна илдең. База бир айтырыг, хоорайда таптыг бүдүрүлге чери чогундан кижилерниң ажылагыйга тургустунары бергедээн. Бо чагааны бижип турар чурттакчыларның аразында пенсионерлер, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер, бот иелер бар. Даргаларывыстың ап олурар акшашалыңы улуг, ынчангаш оларга бистиң амыдыралывыс шоолугла хамаарылга чок, оода огород, ногаа тарып алыр болзувусса, олдаа болза, келир кышты ажарынга биске дөгүм болур ийик. "Салгын чокта, сиген бажы шимчээр эвес", херек кырында бергедешкеш, мону бижиир ужурга таварыштывыс. Ынчангаш соңгуп алган даргаларывыс биске дузалап, бистиң кудумчуларның чурттакчыларының ижер суун кылдырып берип көөрүңерни улуу-биле диледивис.

Б.Монгуш, А.Донгак, Сат болгаш өске-даа хөй санныг чурттакчылардан.

Чадаана хоорай.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга № 77 соңгула участогундан кандидат

Наталья Николаевна ГАЛКИНА

Тес-Хем кожуунуң Самагалдай сумузунга 1961 чылда хөй ажы-төлдүг улустуң өг-бүлезинге төрүттүнген. 1978 чылда Самагалдай ортумак школазын чедиишкинниг дооскаш, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң "Ветеринария" салбырынче өөренип кирген. 1981 чылдың апрель айда Кызыл кожуунуң дириг амытаннарның аарыглары-биле демисежир станцияже ажылдап кирген, а 1981 чылдың декабрьда Кызылдың районнар аразының лабораториязынче лаборант кылдыр шилчиткен. Ооң соонда химиктиг-токсикологтуг килдистиң эмчизи бооп ажылдай берген.

1995 чылда бот-өөредилге-биле Красноярскиниң күрүнеиниң агроуниверситединиң ветеринария факультедин "мал эмчизи" деп мергежилдиг чедиишкинниг дооскан.

Амгы үеде Кызылдың кожуннар аразының лабораториязының химиктиг-токсикологтуг килдистиң эмчизи бооп ажылдап турар. Көдээ ажыл-агыйның болгаш азырал дириг амытаннарны кезип эмнээр талазы-биле улуг арга-дуржулгалыг. Мал эмчизи бооп ажылдап келген үезинде чурттакчы чонга болгаш совхозтарга көдээ ажыл-агыйның болгаш азырал дириг амытаннарның халдавырлыг аарыгларының талазы-биле практиктиг болгаш методологтуг ачы-дузаны чедирип чоруур. Ветеринарияның эмнелге-профилактиктиг ажыл-чорудулгазының талазы-биле хуу сайгарлыкчы.

Наталья Николаевнаның байлак арга-дуржулгазы республиканың болгаш кожууннарның ветеринар албанының хөгжүлдезинге база ол ышкаш Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының болгаш ветеринария албанынга хамаарышкан хоойлуларны хүлээп алырынга улуг ужур-дузалыг бооп болур.

Өг-бүлелиг, ийи уруглуг, кайызы-даа — студентилер.

Май 30-де болуп эртер соңгулдаларже силерни чалавышаан, бистиң төлептиг кандидадывыс Наталья Николаевна Галкина дээш соңгууруңарны кыйгырып тур бис.

Оргкомитет.

(Халас үндезинге парлаан).

Мөөрей

«КАЙГАМЧЫК ӨГ-БҮЛЕ»

Эрткен дыштаныр хүннерде С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга бажыңынга Бүгү-делегейниң өг-бүле чылының он чыл болган юбилейинге тураскааткан "Кайгамчык өг-бүле" деп республика фестивалы болуп эрткен. Ооң киржикчилери өг-бүлелерниң кежигүннери хол-биле кылган ус-шевер ажылдар болгаш чаагай аъш-чем кылыгларынга мөөрейлежип, делгелгелерни организастаан. Оон аңгыда уран талантылыын бадыткап, солун концерттерни көргүскен.

Чылдың-на эртип турар бо мөөрейге кожуун, суму бүрүзүнден киржип кээп турар өг-бүлелерниң саны улам немежип орары өөрүнчүг. Кожуунга тиилээн өг-бүле киржир турбуже, боттарының күзели-биле конкурстан дашкаар киржип келген өг-бүлелер безин эмгежок. А киржикчилерниң назы-харын алыр болза, 2-3 харлыг чаштардан эгелээш, Таңдыдан 90 харлыг кырган-ава Дадар Седиповнага чедир кымнарны чок дээр.

Делгелгеге салдынган ажылдарның шынарының бедиин, аъш-чемниң хөй янзы болгаш амданныын чүү дээр! Кайы-даа өг-бүле чогаадыкчы чоруун бадыткап, көрүкчүлерни магаданган дизе, хөөредиг эвес. Шуптузу-ла демдеглексенчиг, онза чараш.

Мөөрей болганда тиилекчилерни илередири албан апаар. Ол берге үүлени Улусчу чогаадылга бажыңының директору Эрес Борбак-оолович Куулар удурткан жюри чүктеп эрткен. Кежигүннери-биле таныштыраргa мындыг: Тыванын Херээженнер эвилелиниң даргазы И.Ш. Очур, хоорай чагыргазындан Л.Л.Волгина, ТР-ниң Ниити болгаш профессионал өөредилге яамызындан Н.Д. Шишминцева, Күш-ажыл болгаш социал камгалал яамызындан О.Д.Куулар, иечаш болгаш уруглар камгалалының фондузундан В.В.Эренчина олар-дыр.

Бүдүн хүн үргүлчүлээн демиселдиң түңнелинде жюри тиилекчилерни ам-на тодараткан. Кымнарыл ол?

Конкурстан дашкаан киришкен дараазында өг-бүлелер тускай шаңналдарны алган. Ол дээрге Бай-Тайгадан Раиса Тасоолдуң, Андрей Өпейниң, Таңдыдан Галина Ондарның, Сарыг-Септен Лемешевтериниң, Ак-Довурактан Сержиң Сержиниң, Тожудан Зоя Дарганның өг-бүлелери-дир. Оон аңгыда Бии-Хемден Күдерек Салчактың өг-бүлези "Талантылыг өг-бүле" деп номинацияга төлептиг болуп, хеп чуур машина-биле шаңнаткан. Эрзинден Василий Кууларның өг-бүлези "Мастер өг-бүле" (электропечь), Наталья Дембирелдиң өг-бүлези "Чогаадыкчы өг-бүле" (видеомагнитофон), Кызыл кожуундан Михаил Чүлдүктүң өг-бүлези "Көрүкчүнүң сонуургалы" (доозун сордурар) деп тус-тус номинацияларга тиилээш, тускай шаңналдарны алган.

Фестивальдың дипломантылары болгаш лауреаттары кымнарыл? 1-ги черде Чөөн-Хемчиктен Виктор Санааның (видеодвойка), 2-ги черде Чаа-Хөлден Виктор Дөңгүр-оолдуң (ийи камералыг соодукчу), 3-кү черде Таңдыдан Валерий Самбуунуң (өңнүг телевизор) өг-бүлелери болган. А дээди шаңнал – Гран-прини Кызыл кожуундан Михаил Чүлдүктүң өг-бүлези чаалап алгаш, компьютер-биле шаңнаткан.

Кайгамчык өг-бүлелер, шынап-ла, Тывавыста арбын-надыр. Олардан үлегер алыры чугула.

Светлана БАЛЧЫР.

“Өг” — чаа бүдүрүлге

Өгнү тыва кижиниң бурганы деп болур. Шаг-төөгүден бээр тывалар өгге чурттап чораан болгаш тыва өгнүң езу-чуруму оларның дазыл-дамыры-биле тудуш холбаалыг чораан. Этнограф эртемден Грачының: “Тывалар кайгамчык тывынгыр, угаан-сарыылдыг, ус-шевер чон чүве-дир, кыжын чылыг, чайын изиг эвес, мындыг көжүп чоруур оран-саваны чогаадып аптар” деп, 1970 чылдарның эгезинде Бай-Тайганың Кара-Хөлге бир өгге чугааланып органын дыңнаан мен.

Ол дугайында чугааны амгы бистиң амыдыралывыс-биле холбап көрейн. Республика хүнү — Наадымда республика деңнелдиг “Эң чараш дериттинген өг” деп конкурсту эрттирип турар апарганы өөрүнчүг. Ол дээрге өгге ооң ээзи кижиниң хамаарылгазын, тыва чоннуң шаг-төөгүден бээр сагып келген чаңчылдарын катап “диргизеринче” улуг идигни берип турар болгаш амгы шагның эртем-техниктиг депшилгезиниң үезинде өгнү чаарты канчаар дериириниң талазы-биле чаа бодалдарны, саналдарны конкурстуң киржикчилери боттары-ла киирип кээр чорду. Конкурска киржир дээн өгнү бүдүн кожуун, суму дерээш туруптар, бо арай чараш эвес чаңчыл болуп бар чыдар. Конкурска киржир дээн өгнү деткиири чөптүг-ле ыйнаан, ынчалза-даа бо үениң малчын кижиниң өө кандыг чурум-биле дериттинген турарын өөренип көөрү чугула. Амгы үениң өө бурунгу тываларның ёзу-чурумун хажыдып болбас, амгы үениң негелдезинден база чыдып каап болбас ужурлуг.

Тыва өгнү кижи болганы кылып шыдавас, шаандан тура ону кончуг ус-шевер кижилер кылып чораан. Сумуга безин өг кылыр санныг-ла кижилер турган. 1970-1980 чылдар үезинде Чадааннаның үлетпүр комбинады тыва өгнүң ыяжын кылып турдулар. Шынары багай деп шүгүмчүлеп турза-даа, республиканың ажыл-агыйлары малчыннарынга оон доктаамал садып ап турган. Чамдык кижилер оон садып алган өөн боттары чаарты кылып ап-даа турдулар.

Экономиктиг кризистиң чылдарында бо бүдүрүлге буурап дүшкен. Республикага өг кылып турган чаңгыс бүдүрүлге ынчаар сандараан. Шевер, демниг кижилер өгнү кылып аптар, а өске арткан малчыннарга, араттарга нарын байдал тургустунуп келген. Бо айтырыгны ТР-ниң Үлетпүр яамызы өөренип көргеш, ТР-ниң Чазааның деткимчези-биле Чадаанага “Юрта” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезин тургускаш, акшаландырыышкын талазы-биле деткимчени берген. Бо бүдүрүлгениң ажылынга хамаарыштыр ТР-ниң Үлетпүр яамызының килдис эргелекчизи Василий Доржуевич Ондар мынчаар чугаалады:

— “Юрта” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезин республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге дүүштүр тургускан. Республика девискээринде көдээде чурттап чоруур малчын чоннуң негелдезин өөренип көргени чугаажок. Эрги тыва өглерге хамаарыштыр алыр болза, амгы үениң өө, ооң иштики дерилгези бир янзы чаарттынар. Бо талазы-биле ус-шевер кижилер боттарының чогаадыкчы ажылын чорудуп турар. Бистиң талавыстан бүдүрүлгеге сүмелеп киирип турар үүлүвүс болза, мооң мурнунда үлетпүр комбинады чүгле өгнүң ыяжын кылып турган болза, ам “Юрта” ККБ-зи бүдүн өгнүң иштики эт-севи-биле катай кылып турар. Ынчап кээрге, аптара, үлгүүргe, оруннар, суугу дээш, шуптузун кылыр апаар. Бо талазы-биле бүдүрүлгеде материалдар четчир, ону кылып болур ажылчыннар-биле хандыртынган.

Борта бир онзалап демдеглеп каар үүл болза, эрги чурум езугаар өгге орун, аптара, барба-саваның турар чери чурум езугаар айыттынган турар болгай. Амгы үениң өөнге телевизор, соодукчу дээш, өске-даа бо үениң негелдезинге дүүшкен эт-септиң турар чурумун база тодарадып көөрү чугула. Өг бо үениң негелдезибиле чаарттынар ужурлуг.

Чадааннаның “Юрта” күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң директору Валерий Артасович Монгушка дужуп, бүдүрүлгениң ниити байдалын кысказы-биле чугаалап бээрин диледим:

— Бүдүрүлге мооң мурнунда турган үлетпүр комбинадының баазазында тургустунган. Ооң кол угланыышкыны тыва чоннуң шаг-төөгүден бээр чурттап келген оран-савазы — өгнү кылып бүдүреринче угланган болгаш ону кылып турар бис. Амдыызында 12 баштыг 6 ханалыг, 7 ханалыг, 8 ханалыг өглерни кылып тур бис. Бо хүннерде үстүнде айыттынган хемчээлдер-биле кылдынган өглерниң ыяжы бистиң бүдүрүлгевисте бар. Ол өглерни 20 муң рубльге садып тур бис. Садып алыр күзелдиг кижилер кээп турар.

Оон ыңай борта онзалап демдеглеп каар үүл болза, кандыг хемчээлдиг өгнү хереглеп турар-дыр, ол-ла хемчээли-биле база чагыдып ап болур. Бир эвес организация өгнүң иштики дериг-херекселдери-биле катай чагыгны киирер болза, ол-ла хевээр кылып берип база болур бис.

Чагыгдан киириңер

Өгнүң шынарының талазы-биле мактанып чугаалап шыдавас мен, бурунгу тываларның өгнү канчаар кылып чораан чурумубиле кылып турар. Рынок экономиказының үезинде багай кылдынган бараан саарылгага чорбайн баар болгай, ынчангаш өгнүң шынарынче онза кичээнгейни угландырар бис.

Өгнүң иштики эт-севин доозазын база кылып болур бис. Чагыкчы кижи бо талазы-биле бодунуң саналын, сүмезин киирер болза база ынчаар кылып бээр бис. Ынчангаш демир-дес-биле холбашкан суугу, хоолай дээш, өске-даа үүлдерни кылыры-биле дарганнаар черни база тургустувус. Бүдүрүлгеде өгнү бүрүнү-биле кылып үндүрүптер материалдар бар. Чурттакчыларның, организацияларның мурнундан чагыг кирер болза, ол-ла хуусаазында кылып бериптер аргавыс бар. Өг кылдыртып алыр күзелдиг кижилер бар болза, бүдүрүлгеге кээп, кылып турар өглерниң шынарын көрүп, бодунуң күзели-биле чагыдып ап болур.

Валерий Артасовичиниң чугаалап турары-биле алырга, өгнүң ыяжын кылыры эрги чорумга чагырткан дээрзи шын. Ону кым-даа өскертип шыдавас, ол бистиң тыва дылывыс, чаңчылывыс дег шак ынчаар артар ужурлуг. Ооң иштики дериг-херекселин, эт-севин бо үениң негелдезинге дүүштүр тургузар дээнинге каттыжар мен. Үе-шаг база чаарттынып, өскерлип чоруур болгай, өг база чаарттынар ужурлуг.

Оон ыңай Валерий Артасович өгнүң ыяжын кезектеп база садып болурун чугаалады. Ол кончуг шын айтырыг. Хереглээн кижи бир хананы азы хараачаны садып ап болгай. Юбилейлиг чылда өөн септээр күзелдиг кижилер хөй турары билдингир. Хереглээн кижилер өгнүң тургузуунуң кезектери-биле чагыгны база киирип болур.

Амдыызында “Юрта” бүдүрүлге чаа тургустунган болгаш, ында шиитпирлээр айтырыглар хөй. Ол талазы-биле ТР-ниң Үлетпүр яамызы тодаргай хемчеглерни ап турар. Мал ажылагыйлыг Тыва чуртунга өг кылыр бүдүрүлге чок турарга, ол ат-алдарга хамаанчок, национал культурага багай салдарны көргүзе бээр.

Мен бодаарымга, республиканың өглер конкурузунга чүгле кожууннарның эң эки дериттинген өглерин киириштирер эвес, яамыларның, албан черлериниң, организацияларның өглерин киириштирерин чедип алыры чугула. Өг — бистиң национал культуравыстың чарылбас кезээ. Орта тыва кижиниң хамаарылгазы онзагай турар ужурлуг.

Сергей ХЕРТЕК.

Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай хуралының ийиги чыыжының депутадынга кандидат К.С.Николаеваның билдириишкининиң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2004 чылдың май 12 № 52/188-4 Кызыл хоорай

2004 чылдың май 7-де Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынга Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай хуралының ийиги чыыжының депутадынга кандидат К.С.Николаеваның билдириишкини келген. Кызыл хоорайның муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязының 2004 чылдың апрель 29-та №1-0 шиитпирин болгаш Кечил-оол чаңгыс мандаттыг №19 соңгулда округундан Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай хуралының ийиги чыыжының депутадынга ону кандидат кылдыр бүрүткээрин күш чок болдурарын билдириишкин ээзи дилеп турар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы билдириишкинде айыттынган байдалдарны болгаш барымдааларны хынап көргеш, дараазында доктаатканы.

Кызыл хоорайның муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязы 2004 чылдың май 29-та № 1-0 шиитпири-биле Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай хуралының ийиги чыыжының депутадынга кандидат кылдыр К.С.Николаеваны бүрүткээринден ойталаан. Кандидатты бүрүткээринден ойталаарынга үндезин болган үүл болза, 2004 чылдың апрель 29-та № 1-0 шиитпирде айыттынган туруш езугаар “Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдаларының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунуң 32 үүлүнүң 8 пунктузун К.С.Николаеваның сагыааны болган.

Ылаңгыя Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай хуралының ийиги чыыжының депутадынга К.С.Николаеваны кандидат кылдыр депшидерин деткиири-биле соңгукчуларның хол үжүктерин хол үжүү чыыр хуудустарга белеткээш, Кызыл хоорайның муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязынче киирген, а оларның хевир-майыы соңгулда каттыжыышкынындан депшиткен, тус чер бот-башкарылгазының төлээлел органының депутадынга кандидаттың депшидилгезин деткиири-биле хол үжүү чыырынга ажыглаан үүл болган, шынында Николаева бодун боду депшидер чурум езугаар бодун депшидип алгаш, “соңгулда каттыжыышкынының (соңгулда блогунуң) төлээлекчизи” деп одуругнуң дужунга бодунуң адын салып алган.

“Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының соңгулдаларының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунуң 32 үүлүнүң 8 пунктузун езугаар алырга, хол үжүү салдырар хуудусту хол үжүктери чыгган кижи бодунуң фамилиязын, адын, адазының адын, чурттап турар чериниң адрезин, паспортунуң азы паспортун солуп турар документиниң сериязын болгаш дугаарын бодунуң хол үжүү салыры-биле бижип, бодунуң адын болгаш ону киргениниң ай, хүнүн салып, а кандидат бодунуң фамилиязының болгаш инициалдарының (бодунуң болгаш адазының адының эге үжүктери) дужунга холунуң үжүүн база ону киргениниң ай, хүнүн бодунуң холу-биле бижип шынзыдар. Бир эвес кандидат соңгулда каттыжыышкынындан азы соңгулда блогундан депшиткен болза, хол үжүү салдырар хуудусту чогуур соңгулда каттыжыышкынының, азы соңгулда блогунуң төлээлекчизи база бүзүредип, бодунуң фамилиязының болгаш инициалдарының дужунга холунуң үжүүн болгаш ону киргениниң ай, хүнүн бодунуң бижиири-биле салыр.

“Россия Федерациязының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында” Федералдыг хоойлунуң 37 үүлүнүң 8 пунктузунга дүүштүр ат салдырар хуудустуң хевирин хоойлу езугаар доктаадыр.

Тыва Республиканың “Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутаттарының соңгулдаларының дугайында” Хоойлузунуң 33 үүлүнүң 13 пунктузунуң адаанда “г” пунктузун езугаар 1 база 2 капсырылгаларда доктааткан негелделерни хажыдып кылган ат салдырар хуудуста бүгү-ле хол үжүктерин күш чок деп санаар.

Мооң-биле холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы К.С.Николаеваның хөделиишкиннеринде Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай хуралының ийиги чыыжының депутадынга кандидат кылдыр бүрүткээринден ойталаарынга үндезин болур тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органының депутадынга кандидат кылдыр депшидериниң чурумун боттуубиле үрээн чорук бар деп көрүп турар.

Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай хуралының ийиги чыыжының депутадынга кандидатты депшидип турда, “Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының төлээлекчи органнарының депутаттарының соңгулдаларының дугайында” Тыва Республиканың 2003 чылдың июль 10-да № 325 Хоойлузунуң негелделериниң сагылдазын хынап көргеш, “Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол магадылалдарының дугайында” Федералдыг хоойлунуң 75 үүлүнүң 6 пунктузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Кызыл хоорайның муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязының 2004 чылдың апрель 29-та № 1-0 шиитпирин күш чок болдурар дугайында Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай хуралының ийиги чыыжының депутадынга кандидат К.С.Николаеваның билдириишкинин хандырарындан, Кечил-оол чаңгыс мандаттыг №19 соңгулда округундан Төлээлекчилерниң Кызыл хоорай хуралының ийиги чыыжының депутадынга кандидат кылдыр ону бүрүткээринден ойталаар.

2. Бо доктаалды “Тувинская правда” болгаш “Шын” солуннарга парлаар, ол ышкаш билдириишкин ээзинге база Кызыл хоорайның муниципалдыг тургузуунуң соңгулда комиссиязынче дыңнадыг кылдыр чорудар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л.М.ЯКУШКИНА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

МЫНЧААР БЕЛЕТКЕНИП

Тыванын Хереглекчилер кооперациязы бо чылын тургустунганындан бээр 80 чыл оюн демдеглеп эрттирер. Тыванын Россияның составынга каттышканындан бээр 60 чыл, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл юбилейлери-биле ооң каттыжып турары республиканың кооператорларынга каш дакпыр байырлал болуп турар.

Амгы үеде республиканың Хереглекчилер кооперациязы рынок экономиказының эң берге эргилделиг үезин шыдажып эрткеш, турум хөгжүлдени ап, чаартылганың чаа чадазынче кирген. «Россия кооперациязында (хереглекчилер ниитилелдери, эвилелдери) хереглекчилер кооперациязының дугайында» хоойлуну хүлээп алганы ооң эрге-хоойлу баазазының тургустунганын бадыткап турар. Ол хоойлу хереглекчилер ниитилелдериниң болгаш эвилелдериниң уставын кооперативтиг демократияның хемчээлинге, хуучуларның эргезин кооперацияның социал баазазының ээлери кылдыр тургузуп турар.

Россияда болгаш ооң иштинде Тывада кооперация шимчээшкининиң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкынын ядыытүреңги чорукту ажып эртеринче, республиканың көдээ чурттакчыларынга ачы-дуза чедирилгезин долузу-биле хандырарынче угландырган. Кооперация шимчээшкини Россияда 170 чыл иштинде, Тывада 80 чыл иштинде чурттакчы, чоннуң социал негелдезин болгаш янзыбүрү хереглелдерин хандырар талазы-биле кол күш болуп, бараан болуп келген. Кооперация шимчээшкининиң үнелиг кол чүүлү амыдыралдың кол угланыышкынынга кижилерни демократияга каттыштырып турар. Бистиң чурттап эртип турар бо үевис тодаргай бадыткалдың херечизи болган: хереглекчилер кооперациязы белен эвес шенелдени шыдажып эрткен болгаш амгы ниитилелге ажыктыг кылдыр хөгжүп орар.

Төөгүден алырга XIX чүс чылдың 80 чылдарында орус тараачыннар Уранхай крайже көжүп кээп эгелээн.1913 чылда көжүп келгеннериң эргелели Белоцарскиге (амгы Кызыл) садыг, аъш-чем складын ажыдып алганнар. Орта колдуунда көдээ ажыл-агыйның болгаш ыяш дилдирер дериг-херекселдер турган. Ол эгезинде садыг кылдыр ажыттынмаан, өлүк кежинге, сыын мыйызынга бараан солчулгазының бүдүрүлгези турган. Ынчангаш хереглекчилер кооперациязының ажыл-чорудулгазы белеткел ажылындан эгелээн. Республика иштинге акшабараан харылзаазының турбааны-биле бараанның продукциябиле боттуг солчулгазы чоруп турган.

Тывага кооперация шимчээшкини чүгле Октябрь революциязының соонда калбак шимчээшкинни алган. 1922 чылда ТАР-ның Саң-хөө яамызының садыг килдизи тургустунган — Тыванын күрүне садыы. 1923 чылда Сибирьниң күрүне садыының салбыры ажыттынган. 1925 чылда Тыванын күрүне банкызы тургустунган. Тыва банк, чүгле саң-хөө чээли бээр албан чери эвес, эгезинде чурттакчы чоннуң садыг, белеткел болгаш садып алырының ажыл-хемчеглерин чорудуп турган. 1922 чылда РСФСР Төп эвилелиниң Иркутск салбыры таарачыннар кооперациязының баазазынга хереглекчилер эвилелин тургускан,ооң соонда бүгү колонистерниң (ол үеде Тывага чурттап турган орус хамаатыларны ынчаар адап турган) хереглекчилер ниитилели кылдыр тургускан.

Хонук-оол МОНГУШ, ТР-ниң Хереглекчилер эвилелиниң даргазы, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады.

1924 чылдың декабрь 16-да ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели Тыванын Төп кооперациязын тургузарының дугайында доктаалды хүлээп алган. Орта шупту садыг, белеткел организациялары каттыжып кирген. Кажан Тыванын Төп кооперациязы тургустунуп турда, хуучуларның саны 457 кижи турган, киирген дадывыры 3700 мөңгүн лаң. Олар үш садыглыг, чаңгыс складтыг, 22 ажылчыннарлыг, бир чылда бараан саарылгазы 3500 рубль турган. 1927 чылдың төнчүзүнде хуучуларның саны 612 кижи четкен, 4 садыглыг, хуучуларның бир чылда дадывыры 6048 рубль турган. Ол үеде Тывага 45 хуу садыг фирмалары 65 салбырларыбиле ажылдап турган. Тыванын Төп кооперациязы бодунуң ажыл-чорудулгазын бай-шыдалдыг кижилерден мал ажылының продукциязын,малды садып ап, колдуунда белеткел ажылдарын чорудуп турган. Ооңбиле чергелештир Тыва Төп кооперация чурттакчы чоннуң ийи деннелинге чээлини берип турган: аңчыларга болгаш бүдүрүлге кооперативтерин тургузары-биле бай-шыдалдыг араттарга. 1926 чылда мал өстүрериниң талазы-биле кооператив тургустунган.

Юбилейлерге уткуштур

1930 чылдарның үезинде шупту садыг организацияларын чаңгыс кооператив системазы кылдыр тургузуп, Тыва Төп кооперацияны Тывага кол бараан бүдүрер чер кылыр сорулганы салган. Кооперация кончуг дүрген биче бүдүрүлгелерни (ус-тывыш, дус чуурар дээрбелерни, алгы-кеш болбаазырадыр бүдүрүлгелерни) организастап тургускан. Ынчап кээрге, бодунуң ажыл-чорудулгазының кол угланыышкынын ол бүдүрүлге адырын тургузарынче угландырган. ТАР-ның Сайыттар Чөвүлели 1925 чылда күрүне садыын узуткаарының дугайында шиитпирни хүлээп алган турган, а херек кырында ол 1930 чылда шиитпирлеттинген. Ол үеге чедир хуу болгаш каттышкан садыглаашкынның аразынга чижилгениң чидиг демисели чоруп турган. Оон эгелээш кооперацияның ажыл-чорудулгазының кол адыры садыг апарган.

1930 чылдан эгелээш Тыва Төп кооператив садыг болгаш белеткел ажылдарының кол дөзү болу берген болгаш, республиканың бараан саарылгазының 97 хуузу аңаа онаажып турган. Байларның өнчү-хөреңгизин хавырып эгелээни-биле Тыва Төп кооператив чурттакчы чоннуң бай-шыдалдыг кезээнге мал садарының болгаш мал продукциязын белеткээринге албадал-биле тодаргай онаалгаларны берип турган. Ооң-биле чергелештир Тыва Төп кооператив ядыы кижилерге чээли фондузун тургузуп, акша-биле санажырының керээзин араттарбиле чарып эгелээн. Херек кырында албадал-биле алган продукциязын хуучу кежигүннеринге бараан кылдыр садып турган.

1930 чылдан эгелеп республиканың хереглекчилер кооперациязы хөй адырлыг угланыышкын-биле улуг хөгжүлдени алган турган. Тыванын ажылчын суурларынга столовая четкилери, хлеб быжырар, хеп чуур черлерни тургузуп, даараныр черлерни ажыдып, чурттакчы чонга ачы-дуза чедирилгезин көргүзүп эгелээн. Ол үеде Тыванын өлүк байлаа делегей

ХЕМЧИКТИҢ

Сарыг-оол, Хүпер-оол альпинистилер аразы Х.Ч. Монгуш-биле.

Мал тыва кижиниң амытыны, амыдыралы, культура уран чүүлү чораан дээрзин амгы эртемденнер бадыткап турар. Тыва кижиниң сагыш-сеткилинден ыры-хөөмейи, хомузунуң үнүнден челген аттарның челдериниң бырлаңнаажы, дешкилээн анай-хураганның хөглүг оюну, сериин, терең ът-сигенге өөрээн мыйыстыг бода малдың мөөрежии, кадыр кашпалдарда те-чуңманың шураашкыннары дыңналып, чуруттунуп кээр. Чүге дээрге тыва кижиниң сагыш-сеткили мал ажылындан үндезилеттинип тургустунган. Ынчангаш тыва кижиниң сагыш-сеткили чараш, уран чүүлге салым-чаяанныг, кудумчуга таварышкан-на тыва кижини тургускаш, уран чүүлдүң кандыг-бир күүселдезин көргүзерин дилээр болза, ол ыяап-ла ырлап, хөөмейлеп, дүрген-чугаалап, тывызыктап дээш, бирле чүүлдү күүседир ийик. Тыва кижилерниң ындыг салым-чаяанныы дээрге-ле өгбелеривистиң биске салгап арттырып кааны мал ажыл-агыйының ачызы. **Чүзүнүн чарашсынар, аажызын чаптаар, ажымчемим, идик-хевим болган хайыралыг малым** деп тыва өгбелериниң үнелели ындыг чораан.

Ийе, бистиң өгбелеривис чүс-чүс, муң-муң чылдар иштинде колдуунда чүгле мал ажылагыйын чорудуп, оон салдынмайн, амыдырап, бойдустуң кадыг-дошкун халаптарын ажып эртип чораан. Чүге дээрге бистиң төрээн Тыва черивистиң бүдүжү, шынары колдуунда чүгле мал ажылы чорударынга чаяаттынган. Ынчангаш өгбелеривистиң малдан салдынмайн чораан чылдагааны база ында. Улаан-Быраның кезек ондарларының өгбези муң кара хойлуг Калга-оол деп кижи шаанда чурттап чораан дээр. Адааргa-ла муң, херек кырында ооң хой-өшкүзү оон-даа хөй турган хире, Хараганныг-Ховунуң Кызыл-Сүүрден эгелээш, Көк-Даггa чедир дагларының кырын шулу хой-өшкү шыпкан турар дээр. Колхоз-совхозтар ажыл-агыйының үезинде бодум Көк-Даг кырынга совхоз хою кадарып, ол бүгү чоок-кавыны харанып, кырганнарның чугаазын сактып, ынча хөй бедик-бедик дагларны шыва оттап турганын бодааргa, үстүнде адаттынган өгбениң малы та чеже муң турду ыйнаан деп бодагылаар чордум. А мээң ол үемде ол улуг дагларга «Карл Маркс» совхозтуң беш кодан хою ында-мында агарып көстүп чоруур чүве. Чогум өске хой коданнары Баяжы, Хомужак, Сесеге, Кызыл-Бут деп черлерге кыштаар чүве. Ынчан Көк-Даг кырынга туруп алгаш, Хемчикче талазынче харанырга, дыка-ла чараш ийин. Бетинде Баяжының кадыр туруглары, хемниң ындында муңгаранчыг кадыр, чугай даштыг Ийме-Даа калбарып бады барган. Ол даг кижи үне албас хөлчок кадыр, бедик хирезинде кыры дыка дески шөлдүг. Аңаа шаанда араттар байыр-дой эрттирип, аъттар чарыштырып, мөгелер хүрештирип турган дээр.

Совхозтар үезинде хуу мал азыраксаан «калга-оолдарны» хуу өнчүзүрек дээш истеп сүрер турду. Ындыг истеп сүрүүшкүннерни херекке албайн, хуу мал өстүрериниң кедилиин мерген угаанныг акый Байыр-оол Сендажикович Монгуш билип турган. Ынчангаш шору аныяк тургаш-ла, мал кадарып, Хемчик Кашпалдарынче көжүп бады барган. Бодунуң хуу малы-биле чергелештир совхозтуң малын база муң-муңубиле өстүрүп берип чорду. Чоорту ооң хуу малы, хой-өшкүзү муң ажыр өскен (чүгле хой-өшкүзү). Амгы шагның ол «Калга-оглунуң» ажыл-амыдыралы-биле таныжар дээрге Хемчик кашпалдарынче машина чеде албас. Бир удаа улус аксы дыңнап, ооң дугайында бичии чүүл-даа бижээн мен. Ынчап чадажып чорумда-ла, буянныг акый хөй ажы-төлүнге эгээртинмес эртине — хөй малмаганны арттырып кааш, «кызылдустап» чоруй барган. Буянныг кижиниң соонга эгээртинмес эртине артар деп чүве ол.

Ооң хөй малын Сарыг-оол Байыр-оолович Монгуш баштаан оолдары салгап алган. Чогум Байыр-оол Сендажиковичиниң ажы-төлү шупту 10 кижи. Бо

Очерк

удаада Чөөн-Хемчик кожуунче сургакчылып бадар деп турувуста, Хемчик Кашпалы Теректиг-Аксынче машина чеде бээр деп, бир кижи биске дыңнатты. Үдекчиниң дузазы-биле ынаар хаптывыс. Улуг-Шеленің кадыр, кызаа хооргалдарын эдерген оңгул-чиңгил оруктап, Хемчик унунче бадып, шуут-ла дээр шаар шаштыга берген, ак-ак чугайларлыг Ийме-Даан дургаар хап ор бис. Хемчиктиң ол чарыында Кызыл-Сүүр, бажында байза шашкан Көк-Дагның кадыр сүүрлери. Чараш-ла оран. Маңаа муң-даа чогаалчыны эккээр

ТУРАР БИС

рыногунга улуг үнелиг турган. 1941-1944 чылдарда республиканың хереглекчилер кооперациязы: дииңни — 1,5 млн., асты — 25,5 муңну, күзенни — 11,5 муңну, кишти — 4764 муңну белеткээннер. Бир чылда ортумаа-биле 212,9 муң рубльдиң өлүк кежин белеткеп турганы тайганың биологтуг курлавырынга нарын байдалды тургускан. Даштыкыже хөй малды үндүр садып турганы республиканың ажыл-агыйларын чедимче чок байдалга чедирген.

Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ниң составынга каттыжып киргениниң соонда, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлеринге үндезилеттинген күрүне садыының хөгжүлдезинге улуг идиглиг болган. Бараан саарылгазынга кооперацияның үлүү баткан-даа болза, ол кол черни ээлеп турган. 1944 чылда кооперацияга республиканың бараан саарылгазының 100 хуузу онаажып турган болза, 1950 чылда — 90,7 хуузу, 1953 чылда — 88,6 хуузу онаажып турган.

1945 чылдың февральда Россияның Төп эвилелиниң доктаалы-биле Тыва Төп кооперативти областың Хереглекчилер ниитилели кылдыр эде тургускаш, садыг, белеткел болгаш бүдүрүлге адырының ажыл-чорудулгазын уламчылаар болгаш кол сорулгазынга чурттакчы чонну хандырары, садыгның культуразын бедидери, бараанның шынарын болгаш ассортиментизин калбартыр,саң-хөө байдалын база материал-техниктиг баазазын быжыглаар, кооператив кадрларын белеткээр, хуучуларның санын көвүдедир болгаш кооператив хөгжүлдезинге демократияны калбартыры көрдүнген.

1959 чылда Тыванын Хереглекчилер кооперациязы үүрмектеп садар садыгның 313 бүдүрүлгелери, 75 ресторан, столовая болгаш шай ижер черлер, 67 бүдүрүлге, 147 ниити бараан складтары, керосин шыгжаар 9 склад, ногаа шыгжаар 25 черлер, бир белеткел баазазы турган. Кооперативтиң садыг четкилери колдуу бичии, тар бажыңнарга турган. Үлетпүр болгаш аъш-чем бараанналарының тускайжыттынган садыглары кончуг эвээш турган. Склад четкилери оон-даа дора байдалга турган.

1986 чылда СЭКП обкому болгаш Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлели, республиканың хереглекчилер ниитилелиниң баштаар чери «1986-1990 чылдарда Тыва АССР-ниң Хереглекчилер кооперациязының ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдары болгаш моон соңгаар хөгжүлдезиниң дугайында» доктаалды хүлээп алган. Оон эгелээш кооперативтиң бодунуң бүдүрүлгези 16,7 хууга өскен болгаш ол үеде кооперация Тыванын чурттакчыларының 70 хуузун хандырып турган.

1990 чылдарның эгезинде рынок экономиказын кооперация системазынга шын эвес чорутканының түннелинде, РФ-тиң Хереглекчилер системазы болгаш ооң иштинде ТР-ниң Хереглекчилер кооперациязы кончуг берге байдалга таварышкан. Ол үеде хереглекчилер кооперациязының хандырып турганы чурттакчы чоннуң саны, ооң иштинде хуучуларның саны кызырылган болгаш саң-хөө база социал көргүзүглер эң кудуку деңнелге чедир кызырылган. 1998 чылга чедир хереглекчилер кооперациязының ажыл-чорудулгазының хемчээли бүгү талазы-биле кызырлып чоруп орган.

1998 чылда хереглекчилер ниитилелдериниң төлээлериниң ниити хуралынга Россия Федерациязының Хереглекчилер кооперациязының1998-2002 чылдарда хөгжүлдези болгаш турум ажылдаарының программазын хүлээп алган болгаш ооң стратегтиг хөгжүлдезиниң кол угланыышкынын тодараткан.

2004 чылдың эгезинде республиканың хереглекчилер системазынга 11 кожуун, 6 көдээ, 2 хоорай хереглекчилер ниитилелдери, 16 кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдер, экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму, уруглар сады «Рябина» болгаш социал-амыдырал угланыышкынныг объектилер: уругларның чайгы дыштанылга лагери «Орленок», профилакторий «Дус-Хөл», аалчылар бажыңы «Чадаана» хамааржып турар. Республиканың кооперация адырында 1528 кижи ажылдап турар, ооң иштинде садыг-саарылгада —720, хөй-ниитиниң чемненилге черлеринде —148, бүдүрүлге адырында — 267, белеткел адырында — 71, транспортта — 81, ачы-дуза адырында — 24 болгаш өске-даа черлерде 217 кижи хаара туттунган. Эрткен чылын немелде 187 ажылчын олуттарны тургускан.

Республиканың хереглекчилер кооперациязының ажыл-чорудулгазының кол адыры — садыг. 2003 чылда ниити бараан саарылгазы 148 млн. рубль болган. Хереглекчилер кооперациязы бодунуң үлүүн республиканың хереглел рыногунга улгаттырар дээш ажылды чорудуп турар. Ынчалза-даа 2003 чылда республиканың бараан саарылгазынга хереглекчилер ниитилелдериниң үлүү 1,1 хууга баткан болгаш 6 хуу болуп турар. Сибирь федералдыг округта хереглекчилер ниитилелдериниң аразында республиканың хереглекчилер кооперациязының үлүү 14 хуу болуп турар. Республиканың хереглекчилер кооперациязы колдуунда көдээ чонну хандырып турар, оларның ниити саны 153 муң кижи чедип турар.

Хереглекчилер кооперациязының бүдүрүлгезиниң кол хевиринге: хлеб, колбаса болгаш кадырган эът кылыглары, консервалар, кондитер кылыглары, арагага хамаарышпас суксуннар, чартык фабрикаттар, балык болбаазырадылгазы, тудуг бүдүрүлгези болгаш чазаныр материалдар хамааржыр. Кооператив организациялары эрткен чылын 49,5 млн. рубльдиң үлетпүр бараанналарын, 4436 тонна хлеб болгаш хлеб кылыгларын, 190 тонна кондитер кылыгларын, 88 тонна чартык фабрикаттарны бүдүрүп үндүрген. 2001 чылдан эгелээш бараан саарылгазында чоннуң ус-тывыш кылыглары кирип турар апарган. Ооң-биле чергелештир чурттакчы чонга 19,8 млн. рубльдиң төлевирлиг ачы-дузазын чедирген.

Республиканың чамдык хереглекчилер ниитилелдериниң үре-түннелдиг ажылының ачызында сөөлгү чылдарда республикага болгаш Бүгү-россия деңнелдиг конкурстарга киржип келдивис. 2000 болгаш 2001 чылдарда «Тыва Республиканың 10 дээре бүдүрүлгелери» деп конкурска Бий-Хем, Каа-Хем кожполары 1-ги чергениң дипломнары-биле шаңнатканнар. 2002 чылдың түннели-биле Чадаана хоорайның хереглекчилер ниитилели республиканың мурнакчы бүдүрүлгелериниң санынче кирген. Хереглекчилер эвилелинниң үлетпүр комбинады «2001 чылдың эң дээре барааны» деп конкурстуң «Аъш-чем бараннары» деп номинациязынга тиилекчи болган, 2002 чылда «Россияның 100 эң дээре бараннары» деп конкурстуң лауреады болган. «ТР-ниң 2002 чылда эң дээре көдээ садыы» деп конкурска Бай-Тайганың «Изиг хлеб» садыының коллективи 1-ги черни алган.

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, ылаңгыя көдээниң чурттакчы чонунуң социал амыдыралынга республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң киирген үлүг-хуузун бо юбилейлиг чылда демдеглевес аргажок.

Тыванын Хереглекчилер кооперациязының хөгжүлдезинге, ооң ажыл-чорудулгазын чурттакчы чоннуң негелдезинге дүүштүр чорударынга төлептиг үлүг-хуузун киирип чораан, күш-ажылдың хоочуннарының адын чоргаарал-биле адаары күзенчиг. Оларга Ю.С. Катков, С.С. Юмбуу, К.Х. Шавыраа, Б.Т. Санчы, А.Н-С. Ондар, Н.В. Юневич, А.С. Хертек, Д.Л. Ондар, А.Д. Ширин, К.С. Чамбый-оол, А.С. Молчанов, В.Б. Кечил-оол, А.Б. Шойлаа, Ч.К. Айыыр-Санаа, О.Ш. Тарма, С.И. Амбар, Л.И. Белогорская болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Тыванын Хереглекчилер кооперациязы чонга болгаш ниитилелге херек дээрзин ол бодунуң ажыл-чорудулгазы-биле бадыткаан. Ол чурттакчы чонга ам-даа бараан болур, оларның хөй талалыг хереглелин хандырар болгаш социал хүлээлгезин күүседир дээрзин бүзүрелдии-биле чугаалап болур.

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, ылаңгыя көдээниң чурттакчы чонунуң социал амыдыралынга, республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң киирген үлүг-хуузун бо юбилейлиг чылда демдеглевес аргажок.

КАШПАЛДАРЫНДА

болза, муң янзы чараш кылдыр бижип, чуруп-ла каар боор.

Баяжы дужунда Кызыл-Дуруг чоогунга кээривиске, хөй хой-өшкү оттап чор. Деңнү ажа халдып кээривиске, ийи улуг кажаалыг кыштаг аал көстүп келди. Амгы үениң «Калга-оглу» чораан Б.С. Монгуштуң хеймер оглу Хүлер-оол Байыр-оолович Монгуштуң аалы ол болду. Авазы 10 ажы-төлдү төрээш, өстүр азырап каан, Хербек Чолдак-ооловна хой-өшкү кадарып чоруй барган болду. Улуг оглу Сарыг-оол Байыр-оолович база ында болду. Мал-маган кирип кээрге, төрээн хой-өшкүнү ийи аңгы кажаага кажаалааш, чаш анай-хураганнарны ыдып эгеледилер. Ынчанна кажаага хураган ыдып турган улуг кадарчы Хүлер-оол Байыр-оолович-биле чугаалажып эгеледивис. Калган адазының чагыын езугаар бүгү амыдыралын мал азыраарынга бараалгадыр деп бодап алган оол болду. Алышкылар шупту ээлчежип малын малдап турар болду. Сакманчылары безин честези Март-оол Опчут-оолович Монгуш, угбазы Лида Байыр-ооловна дээш-ле, шупту-ла боттарының төрелдери болду. Ынча хөй мал-маганга демнешпес болза хоржок. Төрүүр, төрүвес хой-өшкүнү аңгылап, ийи аңгы кыштагда тудуп турарлар болду. Хуу шээр малы 929, «Улаан-Быра» МУБ-туң 260 сергези-биле кады шупту 1190 баш болду. Мыйыстыг бода мал 84 баш, оларның 38-и төрүүр. Чылгы 57 баш. Оларны кадарып хайгаарап турар аныяк эрлерниң хөйү аттыг болду. Сарыг-оол Байыр-ооловичиниң чугаазы-биле алырга, малын ам-даа көвүдеди өстүрер сорулгалыглар.

Шары мунуп алган 5 харлыг Аян биле 2 харлыг Сайлык.

Ачазы: «Мал хөй болурга, боттарыңарга-даа, чонунарга-даа ажыктыг болур» деп чагып чораан. Ол шын болган. **Бо ажыл тывылбас берге бо үеде буянныг акыйның 10 ажы-төлү колдуунда азыраан малы-биле амыдырап чоруурлар**. Малын ам-даа өстүрер сорулга-биле төрүвес азы эр малды колдуунда садыглап чарыырлар. Кадарчыларның эң бичези Хүлер-оол Байыр-ооловичниң ийи ажы-төлү: 5 харлыг Аян биле 2 харлыг Сайлыктың хураган эмзирип турарын чаптап көрүп турдувус. Алышкылар «дизель» моторлуг, оозун чүгле анай, хураган ыдарда ажыглаарлар болду. Оон ыңай «УАЗ» болгаш «ГАЗ-53» машиналары база бар. Мал хөй турда, кандыг-даа марканың машина-техниказы кай-даа барбас.

Кежээ аныяк малчын Хүлер-оол Байыр-ооловичиниң чаа өзээн изиг-ханын чооглап, куткан суксунун четтирип, өгден дүндүк өттүр дээрже көөрге-ле, кадыр чалымнар кырында те, чуңма көстүп турар Кашпал чурттуг эрлерниң солун чугаазын дыңнап хондувус. Хөй катап дыңнааным, кажан-даа көрүп көрбээним, адыг аңнаар алдарлыг аңчы Аңчы-Дыртыктың чуруун аңаа көрдүм. Моң кара кижи деп бодап чорааным, узун чиңге, кылаң тас кылдыр кеттинип алган «сайыт» ирей болду. Бо шагда тайга чурттакчылары безин дыка интеллигентизиг апарган боор-дур. Канчап билир, ол солун ирейге ужуражып чеде бээр үевис турар чадавас.

Оон ыңай бир солун чүве — Хүлер-оол Байыр-оолович бичиизинде бир чуңма оглу тып эккелген чүве-дир. Авазы Хербек Чолдак-ооловна ол бичии чаш аң оглун эмискиктеп тургаш, өстүрүп алган. Кажар кулугур болган. Бичиизинде дыка сүт дилеп ижер. Өзүп келгеш, өскен аалындан оспаксыраар, ыраактан ынаар харап чыдар. Ынчап чоруй шуут чиде берген. Оон улуг те апарган аалынга ийи удаа келгеш барган. Ынчангаш Байыр-оол Сендажиковичиниң аалы чүгле азырал мал-маганны эвес, черлик аңнарны безин азырап, тайгазынче салып чоруур-дур. Чонунга, чуртунга, бойдузунга хайыралыг кижилер ындыг болур.

Борис ОНДАР.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

Эрзиг эрлер, кайда силер?

ДЕТКИИР-ДИР МЕН

Эрткен чурттал гавыста эр кижиниң эрзиг чоруу чүге эки чорааныл, ам чүге кудулап эгелээнил деп, чидиг айтырыг массальг информацияның чепсектери — телерадиога болгаш солуннарга удаа-дараа үнүп турар апарган. Эрткен чылын теле-дамчыдылгага башкы университединиң эртемден башкызы Херел-оол Дажы-Намчалович Ооржак-биле база чугаа болду. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың киржилгези-биле эрткен иелер хүнүнге "Төгерик столга" солун чугаа база болду. 2004 чылдың январь 17-де №7 "Шын" солунга Надежда Эргептиң "Эрзиг эрлер кайдал?" деп делгереңгей материалын база номчудум.

Ада-өгбелеривис оолдарын кезээде өг-бүленің быра күжү, кол чөленгиижи, азыракчызы болбушаан, мерген угаанныг, коргуш чок,эрес-дидим болгаш шыдамык, тура-соруктуг кижи болуп өзүп келзин дээш доктаамал сагышты салып келген. Бодумнуң чурттал гамда көрүп, билгеним аайы-биле чугаамны үш кезекке чарып алыйн:

бирээде,Тыва Арат Республика үезинде бистиң чурттап эрткен чурттал гавыс тарамык, быдаргай, көшкүн амыдыралдан эгелээн. Шагның дөрт эргилдезинде ыяап-ла турлаг, хонаш солуп көжер чордувус. Барган черинге мал-маганының кажаа-хүрээзин тудар, ону септеп-селиири — эр кижиниң ажылы. Тарааны тарааш, ону ажаагаш, барбалап,савалааш, аал-оранга эккээринге чедир эр кижи кылып чораан. Эъдинден эгелээш, ооң өртек-үнелиг кежинге чедир хереглеп чорааныс аң-өлүк тывыжы — база-ла эр кижиниң ажылы. Эр кижиниң чымыштыг ол берге ажылын кылып бүдүрерінге эң-не шынчы эжи ооң аът-хөлү-ле болгай.Ол үениибиле алырга, аът бүгү-ле ажылды кылырынга амгы үениң машина-техниказын солаан улуг күш турган. Аътты шанактаныр, тергеленир, көжер-дүжерде чүүгүн чүдүрер, уруг-дарыын үңгерип-ушкарып чедирер, тайгатаңды ажып, аңнап-дииңнээр, аян-чорукка чоруурунга ажыглаар болгай.Ындыг болганындан ада-өгбелеривис аът-хөлүнге камныг, ишти-хырнын аштатпас, суксатпас дээш сагышты ажытөлү дег салып чорааннары ол.

Шынап-ла, тос-тостуң соогунда аътты хондур-дүндүр дожун каңгырадыр шанактанып келгеш, сула, сиген каап бергеш, баглап каарга, эртенинде чүүдаа болбаан ышкаш хар-дожу эрип калган, кежиниң дүктери безин сорулуг апарган оранып турар ышкажыгай. Өгбелеривис оолдарын чылгы малынга ынак, ооң-биле канчаар ажылдаарын бичии чажындан-на эгелеп өөредип чорааннар.Шаанда өреге бүрүзү 2-3 ажылчын аттарлыг чораан. Колхоз тургузуушкуну эгелей бергенде, чаңгыс аът арттырып алгаш, өске чылгы малын колхоз өнчүзүнге салыптар турган. Ол хөй чылгы малдың ачызында тудуг-суурга хереглээр ыяш-дашты тайга-таңдыдан сөөртүп эккеп тургулаан-на болгай. Сөөлгү үеде ийи буттуг, дөрт буттуг "бөрүлерниң" көвүдээнинден чылгы малывыс төнериниң кырында келген.

Ийиде, көшкүн амыдыралдыг чурттал гавысты массальг колхозтажыышкын, сууржуң амыдырал солаан. Школа, интернаттарны, эмнелгелерни, ясли-садиктерни, хөй-хөй чурттал га бажыңнарын, сүт-бараан фермаларын тудуп кылышкан кижилер база-ла эр хиндиктиг адаларывыстан оолдарынче дамчып келген чымыштыг ажыл ол-ла болгай. Тудуг материалдарын тайгадан аът-хөлдүң күжү-биле сөөртүр, дилиг материалын үгле хол хирээзиниң күжү-биле белеткээр, күш-хүнүнге акшакөпеек-даа албас, улуг-хүннеп дыштаныр деп үве-даа көрбес турган-даа болза, кончуг шапкын, дүрген хөгжүлде-биле тудуг-суур туттунуп сайзыраан үве.

Үште, демократтыг чаартылгалар, экономиктиг реформалар эгелээн. Бо таварылгада чедиишкиннерни кандыг арга-биле чедип алырыл, аңаа кандыг үүлдер кол рольду ойнаарыл? Социологтуг шинчилел-биле алырга, 90 хуузун күш-ажыл-биле, артканын шиитпирлии-биле баш муңгаш хөделири, эки сеткил-биле бодунга бүзүрээри, тодаргай сорулгалыы, чедимчелиг, чогумчалыг ажыл-хереткиң аайлажып турары, дидими база улуг рольду ойнаар. Ажылдап тургаш, бүтпейн барган ажыл-херек дээш ундарап салдынган, корткан херээ чок.

Че харын, таарымчалыг чылыг, чырык черлерде ажылдап турар херээжен улузувус-даа канчаар. Чайның изиг-халыынында, кыштың тос-тостуң соогунда ажык, чадагай черлерде садыг-саарылга кылган, кадын, тооруун саткан херээжен улустуң шыдамыккайын, маадырлыын кижи көргеш, магадаардаа, а чамдык таварылгада оларны кээргээр-даа боор үведир. Кандыг-даа аарыг бир дугаарында сооктан тыптыр ышкажыгай. Кижи сагыжы ышкаш үве болган болза, ындыг черлерге эр улус ажылдаан болза, тааржыр үве-дир ийин.

Солунда бижип турары ышкаш чамдык эр улус өг-бүлезиниң ол чымыштыг, берге ажылын солуурунуң улуу улам-на өмээржип, азырадыкчы артык хырын апарганы меге эвес-ле болгай. Өг-бүленің эр ээзиниң харыылаар чымыштыг ажылын солуур ийи-чаңгыс херээжен улустар база тургулаар үве.Эрзин кожуунну Ленин аттыг колхоз сөөлүнде совхоз апааарга,ооң директорунга ажылдап тургаш, малчын Минчеймаа-Хөө сугга чеде бээримге, мендилешкен соонда ол карак ажыт дезиптер турган. А ажыл-херекти Домаа угбай боду шиитпирлээр...

Школаларга эр башкыларның санын көвүдедир үве болза, өөредилге-кижизидилге ажылы оолдар ортузунга экижиир ийик. Эр кижини эр аайы-биле, кыс кижини кыс аайы-биле бойдустуң чаяап кааны-биле өстүрүп кижизидери, эр кижиниң эрге-ажыын өрү көдүрери күрүне политиказының, Чазактың деңнелинге чедир көөр дигенинге бүрүнүбүле каттыжар-дыр мен.

Сегбе ОНДАР.

Кызыл хоорай.

ЙӨРЭЭП ОЛУР БИС

Бистиң ачавыс Каадыр-оол Ажыевич Суван кончуг аныяндан-на күш-ажылчы базымын эгелээн. 1967 чылда Балгазынның профессионал-техниктиг училищезиниң тракторист-машинист салбырын дооскаш, "Найырал", "Шанчы", "Терезин", Таңды колхоз-совхозтарга ажылдап чораан. Ававыс Уйнук Чүченмаа-евна-биле ол 1968 чылда өг-бүле туткаш, 2 оолдуң, 1 кыстың ынак ачазы болган. Ававыс 1984 чылда чырык өртемчейден чарлып чорутса-даа, ачавыс чааскаан бистерни ургларын өстүрүп, өөредип, чурттал гаже орукту ажыдып берген.

Ынак ачавыс кончуг арыгшевер, мал-маган азыраарынга сундулуг кижи. Ол бистиң ажытөлүвүстү карактажып, азыражып чоруур төлептиг кыргана-ча. Ачавыс пенсионер-даа болза, спорт школазында ажылдап чоруур. Чоокта чаа ол 60 харлаан, ынчангаш байырлалы эрте-даа берген болза, аңаа быжыг кадыкшылды, чаагай кежик-чолду йөрээп олур бис.

Саида ОНДАР.

Чаа-Хөл суур.

ХОВАР МЕРГЕЖИЛДИГ

Республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан келген уруглар эмчилери хавак кырында чыдып эмнедир уруглар эмнелгезинге Новосибирск хоорайдан келген лектор башкыларывыстың кончуг солун лекцияларының 10-15 минута чапсар аразында дүрген чемнени тыртып алыр дээш ол чоок-кавыда кафе дилеп тургаш, эмчи училищезиниң столоваязынче чоруптувус...

Карак-ла бо! Кара салдыг эр повар оолду көрүп кааш, меңней бердим. Бо-ла чорааш, поварлар колдуунда-ла кыс хиндиктиг боорга, ынчаар чаңчыга бергеним кончуг болгаш, ол тыва эр повар оол-биле таныжып чугаалажыр күзел ынчаар төрүттүндү.

Ортумак дурт-сынныг, дыдырашсымаар баштыг, 40 хар иштинде бо аныяк кижини Юрий Дарый-Хууракович Чап дээр болду. Чугаа ээрей бээримге, хөй эвес чемненикчилерлиг болгаш шала чалгааракса орган Юрий күзелдии-биле эмчи училищезиниң столоваязының өрээлдерин кады чемненип келгеним эмчи Данзын Анатай биле биске таныштырып эгеледи: чем кылыр өрээлден аңгыда, электри-биле эът тыртар, аяк-сава аймаан хөйү-биле чуур, кургадыр, далгандан кылган чемнер быжырар... дериг-херекселин улуг чоргаарал-биле канчаар камгалап алганын чугаалай-дыр. 1980 ажыг чылдарда 450 хире сургуулдар талон-биле чемненип турар үеде бо бүгү дериг-херексел үзүк-соксаал чокка ажылдап, поварлар база аш даң бажы 5 шакта-ла чем кылып кириптер дендии чымыштыг үелер турган...

Коми АССР-ге шериг албанынга поварлааны Юраның келир үеде салым-чолун шиитпирлепкен. Кызылдың кооперация техникумунуң кулинария салбырын 1985 чылда дооскаш, эмчи училищезинде бо хүннерге чедир поварлап чорууру бо.

— Ынчан меңээ улуг поварлар Надежда Васильевна Кокорина, Нина Петровна Тойданова олар арга-сүмезин берип, улуг дузаны көргүскеннер. 1990 чылдардан эгелеп талонну акшабиле солуптарга, сургуулдар колдуу-ла өрээлдеринге боттары чем кылып чиир апарганындан бир хүнде 30-40 хире кижи чемненир апааарга, бо дериг-херекселдиң чамдыызы ажыглал чок турупкан. Чамдык кижилер бо үнелиг дериг-херекселди чемненир улус эвээжээнде чиик өртекке садывыт деп-даа турдулар, а мен бо бүгүнү хуужуттурбайн, төтчеглеп самчыгдавайн, кадагалап алганымга чоргаарланып чоруур мен — деп, ол чугаазын доосту. Мыя бо чижек безин ооң мергежилинге ынаан, бердингенин, ажылынга харыысалгалыын, ажылының келир үеде чогумчалыг апаарынга бүзүрелин илередип турар-дыр.

Чемненир кижи саны эвээжээн-даа болза, училищениң столоваязы өске черлер ышкаш буурап сандараваан. Ассортиментизи кызырылган-даа болза, кашалар, борщ, далган үскен мүн, котлета, гуляш, плов дээн чижектиг чемнерни аралаштыр кылып турар. Янзы-бүрү чемнерге, ылаңгыя тыва чемнерге, тураскааткан тускай плакаттар, хана-солуннар-даа арбын болду.

1985 чылда эмчи училищезиниң поварлары, улуг повар (ортузунда) Кокорина Надежда Васильевна биле Юра.

Эмчи училищезиниң столоваязынга үүгле сургуулдар, студентилер эвес, ол чоок-кавыда албан-организацияларның ажылдакчылары, ылаңгыя эмчилер, башкылар бо-ла кээп чемненип турар болду. Училищени каш-даа чылда дооскан эмчилер Кызылга сургакчылап келгенде, столоваяга албан-биле киргеш, аяк шайны аартап ора, Юрий Дарый-Хууракович-биле сеткил хандыр хөөрешкеш баары чаңчыл апарган. Хоорайның санитар-эпидемиологтуг хайгаралының ук столоваяның арыгшеверин, санитарлыг нормаларын үргүлчү хынаан документилеринде торгаал чаңгыс-даа албаан, колдуу-ла эки түннелдиг чорду. Чоокта Юрий Чап 40 харлаанын база поварлап ажылдааныңдан бээр 20 чыл болган оюн эрттиргенин сеткил ханыышкын-биле чугаалап, чуруктарны көргүстү.

Республиканың дыка хөй хоорай, кожууннарында чуртка социал-экономиктиг байдал нарыыдап кээрге, хөй-хөй ниитиниң чемненилге черлери хагдынган болгай. Ынчалза-даа Юрий Чап ышкаш ажылынга бердинген, шудургу поварлар турда, олар катап ажыттынып, чонга бараан болу бээр дээрзинге чигзиниг турбас. Ынчангаш бо чүүлүмнү поварларга тураскааткан шүлүүм-биле түннеп каайн:

ПОВАРЛАР

Чаагай чыттыг чемден
Чаактар суу сайырап,
Чараавысты сыыртынып,
Чайгаар-ла чиксээр бис.
Чогум-на ынчан поварны
Чоктап, сактып кээр бис.
Аш даң бажы шалыпкын,
Аккыр халат, бөргүн кеткен,
Аъш-чемни белеткээн
Амыр-дыш чок поварлар.
Амданныг чем ээлери —
Аажок кежээ поварлар.
Изиг суугу чалынындан
Изиргенип шылаза-даа,
Билектерин сывырнып кан,
Бижек, омааш, серээ туткан,
Манчы хуужуур... быжырган
Балдыр сыкпас поварлар.

Зоя ДОНГАК,
эмчи.

СПОРТ БОЛГАШ АМЫЫДЫРАЛ

ҮЛЕГЕРЛИГ БАШКЫ

Баян-Кол ортумак школазының күш-культура башкызы Кызыл-оол Иванович Амыртаанның 50 харлаан юбилейин таварыштыр май байырлалдарының бүдүүзүнде Кызыл кожуунуң Баян-Колга 40 хардан өрү хоочун спортчулар аразынга кожуун чергелиг баскетбол маргылдаазы болган. Маргылдаага Элегес-Аксы, Терлиг-Хая, Кур-Черден болгаш Баян-Колдан ийи, ниитизи-биле беш команда киришкен.

Чыскаалда турупкан хоочун спортчуларның аразында чүгле баскетбол эвес, спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге улуг-улуг чедиишкиннерни чедип ап, амгы үеде өөреникчилерге, аныяк башкыларга арга-мергежилин дамчыдып берип ажылдап чоруур тренер башкылар, удуртукчулар дээш, кымнарны чок дээр. Оларның аразындан хаакка маңнаарынга Тыва АССР-ниң каш дакпыр чемпиону, Сибирь девискээринге болган чарыштарга шаңналдыг черлерни ээлеп чораан спортчу Чопаа Байкараевич Дыртык маргылдааның эң улуг назылыы болган, ол 62 харлыг. Шөлдүң ол-бо талазынга карак чивеш аразында чедип, чиик адак шурааш-ла, сеткаже бөмбүк киир октап каап турар аваангыр, кашпагай, шилгедек дурт-сынныг хоочун спортчунуң ынча харлыынга көрүкчүлер бүзүревейн турарын оюн-баштак-биле илередип турдулар.

Маргылдаа үезинде ойнакчыларны деткип, оюннуң чамдык дүрүмнеринге, аргаларынга хамаарыштыр боттарының сүмезин кадып, аарып орар көрүкчүлерниң аразында улуглар, школа, уруглар сады барып турар хире назылыг, карактарында отчугаштар чайнаан оолдар, уруглардаа бар-ла. Ол аразында Баян-Кол-1 биле Кур-Черниң командазының аразынга оюн баянколчуларның тиилелгези-биле доозулду (Баян-Кол-1 маргылдааның түңнелинде бирги черни ээлээн). Баян-Кол-1-ниң киржикчизи, бо маргылдааның организакчызы Кызыл-оол Ивановичиден маргылдааны эрттирип турарының кол сорулгазын айтырдым. Кол-ла сорулга—амгы үеде шоолуг-ла ойнавастаан, улуг маргылдаалар-даа эртпестээн спорттуң баскетбол хевиринге хоочун спортчуларның үлегерлиг чараш оюнун өзүп орар салгалга сонуургадып көргүзери болгаш ону суртаалдаары. Сорулга чедип алдынган.

Кызыл-оол Иванович эрткен өөредилге чылында кожуунга «Тергиин күш-культура башкызы» атка төлептиг болган. Ол «ТР-ниң күш-культуразының болгаш спорттуң тергиини» хөрек демдээниң, хөй-хөй хүндүлел бижиктерниң эдилекчизи.

Башкының ыяап-ла бо хевирни шилип алганы база таварылга эвес. Ол күш-культура башкызы база спорттуң баскетбол хевириниң тренери деп тускай эртемниг. Ол Кызыл кожуунуң Кара-Талга 6 уругнуң аразынга өгбүленің 5 дугаар оглу болуп төрүттүнген. Баян-Кол школазын 1961 чылда дооскан. Бичиизинде ол эмчи угбазы ышкаш эмчи мергежилди, ол ышкаш ужудукчу, башкы мергежилдерни сонуургап чораан. Кызыл-оол Амыртаа шериг хүлээлгезиниң соонда Минусинскиниң А.С. Пушкин аттыг башкы училищезинче өөренип киргеш, өөредилгезин чедиишкинниг доозуп, чашкы шааның күзелдериниң бирээзин чедип алган. Ооң соонда ТКУ-ну валеолог башкы мергежилдиг дооскан. Оон бээр ол Арыг-Бажы, Шагаан-Арыг, Баян-Колга чеже-чеже оолдар, уругларны кижизидип өөретпээн дээр. Кызыл-оол Иванович бодунуң күзелдери бүдүп, шилиишкини шын болган дээрзин түңнеп чугаалай-дыр. Чүге дизе күш-культура башкызының мергежили ужудукчу кижиниң мергежили-биле сырый холбаалыг. Ол ышкаш күш-культура башкызы өзүп орар салгалды кадык-чаагай амыдыралга ынак, күш-шыдал талазы-биле культуразы бедик кылдыр кижизидеринден аңгыда, уругнуң магабодун сайзырадыр сорулгалыг болгай. Кижиниң күш-шыдал, угаан-медерел, сагыш-сеткил талазы-биле сайзыралы кадык-чаагай мага-боттан дорт хамааржыр. Уругну күш-культура, спортка ынак кылдыр кижизидеринге ада-иениң, башкыларның база долгандыр турар улуг улустуң үлегер-чижээ чугула, ол ышкаш оларга үе-шаанда деткимчени көргүзери күзенчиг.

Кызыл-оол Иванович Амыртаа спортту чүгле массажыдарынче эвес, аңаа салымчаяанныг оолдар, кыстарны үе-шаанда илередип, улуг спортче оларның оруун углап-баштаарынче кичээнгейин угландырганын башкының хөй санныг өөреникчилери бадыткап турар. Кызыл-оол Ивановичиниң өөнүң ишти Анфиса Белековна ол-ла школада химия, биология башкылавышаан, психолог бооп ажылдап турар. Олар 3 ажытөлдүг. Бо эрткен маргылдаага Амыртааларның өг-бүлезиниң дөргүл-төрелдери 1, 2, 3-кү черлерни алган командаларга хой, өшкү болгаш ооң кырындан 1500, 1000, 500 рубльди шаңнал кылдыр тыпсып деткикчилээн.

Чойганмаа САТ.

ТА БҮЗҮРЕ, ТА БҮЗҮРЕВЕ

Тыва чон йога өөредии-биле эрте-буруңгу шагдан бээр таныш, харын-даа ол өөредигниң ужу-кыдыын шыдаар шаа-биле шиңгээдип чедип ап чораан барымдаалар бар.

Оларны чоннуң езулалдарындан, чамдыктарын аас чогаалдан, эң ылаңгыя маадырлыг болгаш хуулгаазын тоолдардан эскерип болур. «Баазаңайның тоолдарында» тос оолдуг Адыган ашактың оолдарының эртемин угаап-медереп сайгарары берге. Чижээлээрге, оларның бирээзи олурган черинден киргеш, сагынган черинден үнүп келир эртемниг турган. Оолдар ол эртемнерин өске улуска билдиртпейн, биче сеткилдиг чурттап чораан деп бижип турар болгай. Үр чылдарда кызымаа-биле өөренип, практикалап келген йогиннер бо хуулгаазын ышкаш эртемни чедип ап турарлар. Йога өөредии-биле алырга, мында кандыг-даа хуулгаазын чок, ол бойдустуң сайзыраар хоойлу-дүрүмүнге дүгжүп турар.

Улустуң тоолдарында маадырның мага-бодунга кандыг-даа чепсек дыынмас таварылгалар бар. Оон аңгыда соокка доңурарга, доңмас, харын-даа изиргенип олурар, изигге кадырарга, албыкпас, доңуп олурар маадырлар турган. Бо база йога өөредиинге дүгжүп турар, чедип ап болур эртем-билиглер болур.

II-III вектерде бижиттинген Патадшалиниң «Йога-судур» деп ном езугаар бистиң делегей кырында чеди дип бар, оларның ортузунда даглар хааны Сумеру деп бажы алдын, мөңгүн, хрусталь, лазуриттен бүткен даг бар. Ол дагның мурнуу талазында Чамбу деп ыяш чечектелип үнүп турар. Ынчангаш ол дипти Чамбутип деп адаан деп бижээн. «Чамбы дип» деп тыва сөс бо эвес бе , а Сумеру «Сүмбер-Уула» болу берген эвес бе?

520 чылда Шаолин деп хүрээге Индиядан бир лама башкы йоганың чаа номналын өөреткен. Ындыг өөредигни дооскан чаңгыс лама хөй санныг шеригни тиилээн деп, тоолчургу чугаа бар. Тыва тоолдарда маадырлар демисежип турар үеде

Йога өөредии

дыңнакчылар «шыяан!» деп сорук киирер. Маадырларны деткээн «шаолин!» деп кускуннап турган кыйгылар бисте «шыяан» эвеспе.

Тоолдарда маадырлар аъды болгаш өске-даа мал-маган, аңмең-биле чугаалажырлар. Йога өөредии езугаар алырга, бо база шуут белен эртем-билиг болур. Бо үеде болза «телепатия» деп эртем хире. Ынчангаш тоолдарда маадырларның эртем-билиглери биске билдингир, мында хуулгаазын, өске күштер киржилгези чок, йога өөредииниң түңнелинде чедип алыр билиглери турган-дыр деп чүвени угаап-медереп билип ап болур.

Бо чүүлдү бижип тура, тыва чон эрте-буруңгу үелерден бээр йога өөредии-биле таныш, харын-даа бодунуң маадырларын ындыг эртем-билиглиг турган деп аас чогаалдарынга арттырып, бо үениң салгалынга чедирип келген-дир, орта чоргаарланыр апаар бис деп чугаалаксаан мен. Ийиде, чеже-даа хуулгаазын ышкаш энергия-күштер дугайында тоолдап турар болзувусса, ол күштер кижиниң бодунда бар, ону өөренип, практикалап тургаш чедип, сайзырадып ап болур-дур деп чүвени суртаалдап олурарым ол. Үште, йога өөредии-биле кады Богда бурганның өөредии Тыва девискээринге нептерээн болгу дег.

Дараазында чүүлдү сагындырып каары артык эвес деп бодай-дыр мен. Йогин кижиден «Ону кайыын билип алдынар?» деп айтырыг салбас, езу-чурумунга таарышпас кайгамчык айтырыг болур. Чүге дээрге лама йогин кижилер үш үени көрүп, ында чоруп турар болур. Меге чүве чугаалаары — йогин кижиге эң багай нүгүл. Ооң күжү азы энергиязы эвээжээр, ынчангаш йогин кижи хоозун чүве чугаалавас.

Ол талазы-биле эртем-билиим-даа чок, ынчалзажок номнардан номчуп, шүүп, мону таарып бижээним шын.

Даш-оол ОНДАР.

Бай-Хаак суур.

"ОЮН БАЖЫ ОНДАКТЫГ"

Бир-ле стадионга хүреш көрүп олурган мен. Улуг улустуң хүрежи орту кирип чорда, 2-3 дээди эртемниг, «балдыры дыңзыг» ийи дарганың бирээзи микрофон дамчыштыр:

— Ондарлардан хөй мөгелер үнген-дир. Өске фамилиялыг улустан шоолуг-ла мөгелер чок боор ийин оң — дээш, чоргаары кончуг чонну адыш часкаарынче кыйгыра-дыр. Элээн болганда өскези:

— Ондарлардан шоолуг мөгелер-даа үнмээн. Монгуштардан алдар-аттыг мөгелер үнүп, амгы үеде бүгү Тывада диңмиреп турар болдур ийин — дээш, демгизиниң чугаазынга удур харыы берип, улуг-биче чыылган чонну хөгледир бодалдыг болду. Бо ийи дарганың «кыйгырыгларын» чамдыктарывыс адыш часкап деткип, хайынган сүт көвүү ышкаш хөлчок-ла хөглеп олурганын көрдүм.

Тыва хүреш бистиң бурунгу өгбелеривистен укталган үедүптен бээр хөй-хөй салгалдар дамчып келген чараш, көрүксенчиг, кагдынмас национал хөглүг оюнувус болганда, маңаа кандыг-даа ылгай көрүүшкүннер турбас. Ындыг ылгай көрүүшкүннер, кедизинде барып, эки чүүлге чедирбес.

Кандыг-даа ат-фамилияларлыг улустуң аразындан мөгелер үнүп болур-ла болгай. Үстүнде ийи дарга боттарының чүнү-даа хандыр сайгарып билбезин көргүскен деп санаар мен. Тыва хүреш маргылдаазы бооп турар үеде удуртукчу-даа кижилер, көрүкчүлер-даа эдер, чугаалаар сөзүнге хынамчалыг болур болза эки. Удур-дедир одажып олуруп бээрге, эпчогу-ла кончуг боор чорду. «Оюн бажы ондактыг» деп тыва улус өттүр сөглээн болгай. Оваарымча чок эткен сөс бистиң аравыста чамдык тенек, чүве чедир бодап билбес, шугул, адаанзырак, аныяк кижилерниң аразынга шош-содаа-даа үндүрүп болгу дег-дир.

Бораш ОНДАР.

Дзюдо

НАРКОТИКТЕРГЕ УДУР

Май айның эге хүннеринде Новосибирскиге «Спорт — наркотиктерге удур!» деп Сибирьниң улуг хоорайларының бичии мөгелериниң дзюдо маргылдаазы Олимпий оюннарының үш дакпыр чемпиону Александр Карелин аттыг «Первомаец» спортчу клубка болуп эрткен. Маргылдаага 22 команда киришкен, мөгелерниң саны 400 ажып турган.

Бистиң республиканың адын камгалап, ол маргылдаага 13 мөге киржип чораан. Деңзи аайы-биле Меңги Херлии, Чойган Баадыр, Чаяан Доржу боттарының деңзилеринге үшкү черлерни ээлээн. Ону багай эвес көргүзүг деп санаар мен. Чүге дээрге Казахстандан Приморьеге чедир девискээрлерде турар улуг хоорайларның мөгелери аңаа ачыр-дачыр хүрежип турган.

Бистиң мөгелерниң „бир онзагай талазы тыва хүрештиң аргалары-биле боттарының удурланыкчыларын удаа-дараа чииги-биле октап ап турганнар. Меңги Херлии баштайгы салыгда Даг-Алтайдан келген бодунуң удурланыкчызын тыва хүрештиң илбектээш ойтур идер аргазы-биле ийи секунда иштинде чарын кырынга арыг салган. Новосибирскиниң «Первомаец» клубунуң эң шыырак мөгезин Чойган Баадыр база-ла балдырлааш, ойтур идер арга-биле октап алды. Менгилен Минчей, Чаяан Доржу болгаш өскелер-даа тыва аргаларны ажыглап, сан талазы-биле удурланыкчызын ажа бээр таварылгалар ачыр-дачыр сегиржип алыышкыннар үезинде бо-ла турду. Ол аргаларны хоочун мөге Иван Хураган тыва хүреш маргылдааларынга удаа-дараа ажыглап, шүглүп турганын хүрешке сонуургалдыглар сактып тур боор. Ол дээрге самбо болгаш дзюдонуң туруп алгаш ажыглаар аргалары тыва хүрештиң аргаларында хөйү-биле кирип турарының бадыткалы ышкажыл.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың тыва хүрешти сайзырадыр дээш кылып чорудуп турар хемчеглерин деткиир кижи-дир мен. Бир эвес тыва хүреш аргаларын уруглар садтарындан өөредип эгелээр чүве болза, национал хүреживис улам сайзырап, самбо болгаш дзюдо хүрештерге тыва мөгелер делегей ареназынче үнүп болур магадылал бар.

Тыванның Россияның составынга бактаап киргенинден бээр 60, Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга уткуштур бо чылдың сентябрь 10-12 хүннеринде Кызылга бичии оолдар аразынга дзюдо маргылдаазын эрттирери-биле амгы үеде белеткел ажылдары чоруп турар. Ол маргылдааларга Сибирь хоорайларындан мөгелер база киржир. Бистиң республиканың өзүп олурар дзюдожулары маргылдаага эки киржип болур арга бар. Аңаа киржир бичии мөгелерни чайгы спортчу лагерьге эки белеткээри чугула.

Республиканың Самбо болгаш дзюдо федерациязының даргазы, Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак федерацияның ажылын экижидери-биле биске улуг дузаны доктаамал кадып келген. Соңгаар хоорайларже маргылдаалап чоруур оолдарга автобус-биле-даа дузалап турду. Ол улуг деткимче-дир. Бир эвес бистиң республикага Россия чергелиг самбо болгаш дзюдо маргылдаазын хөйнү эрттирер чүве болза, өзүп орар мөгелеривистиң арга-дуржулгазы улгадып, хей-аъды оон-даа бедик болуру чугаажок. Сергей Шойгу аттыг Россия чергелиг маргылдааны чүге эрттирип болбас деп. Ооң киржикчилеринден кедизи барып, Олимпий чемпиону үнүп келир чадавас.

Дадар-оол ЛОВАЙ,
республиканың элээди уругларның спорт школазында самбо болгаш дзюдо тренери.

Ажылче чалап тур

ТЫВА РЕСПУБЛИКАДА МАЙ 1-ГЕ ЧЕДИР БАЙДАЛ-БИЛЕ ХЕРЕК БООП ТУРАР АЖЫЛДАКЧЫЛАР ДУГАЙЫНДА МЕДЭЭ

1. Барыын-Хемчик кожуунга—чурттал-га-коммунал ажыл-агыйынга бок аштакчызы 2 ажылчын херек. Кызыл-Мажалык суурга.

2.Эрзин кожуунга — кеш эмнелгезинге рентгенолог 1, дээди эртемниг экономист 1 ажылдакчы; Нарын ортумак школазынга физика башкызы 1, Бай-Даг школазынга англи дыл башкызы 1, Мөрен ортумак школазынга англи дыл башкызы 1, Качык долу эвес ортумак школага орус дыл болгаш литература башкызы 1 башкы болгаш Эрзинде биче бүдүрүлге черинге одакчы 3, чунар-бажыңга ажылдаар 2, суг колонщиги 1 ажылдакчы херек. Ниитизи-биле Эрзин кожуунда ажылдаар 12 чер бар.

3.Чеди-Хөл кожуунга — № 9 профессионал училищеге дээди эртемниг психолог-педагог 1, библиотекарь 1, директорнуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчызы 1 ажылдакчы херек. Өөредилге килдизинге дээди эртемниг психолог-педагог (Хову-Аксынга) 1, дээди эртемниг 1 башкы, даштыкы дыл башкызы 2, күш-культура башкызы 1, методист 1, юрист 1, эмчи педиатр 1, күш-ажыл инспектору 1 кижи херек.

Кожууннуң төп эмнелгезинге психиатр 1 (Хову-Аксынга), лор, хирург, акушер-гинеколог, анестезиолог, терапевт, инфекционист,эмчи сестразы, ренгтен-лаборант, фельдшер, лаборант 1-1 кадр эмчилер херек. Кожууннуң иштики херектер эргелелинге дээди эртемниг херек эмгелекчизи, шериг албанынга тааржыр 1 кижи (Хову-Аксынга), хандырылга болгаш техниктиг септелге ажылчыны 1 кижи херек. Ниитизи-биле Чеди-Хөл кожуунда ажылдаар 26 чер бар.

4. Тес-Хем кожуунга — Самагалдайның № 1 ортумак школазынга информатика башкызы 1, ургларның спорт школазынга күш-культура башкызы 1, Берт-Даг ортумак школазынга даштыкы дыл, күш-ажыл, күш-культура, физика башкызы 1-1, Ү.Шынаа ортумак школазынга даштыкы дыл, информатика, тыва дыл болгаш литература, математика, физика-информатиказы, төөгү, күш-культура башкызы 1-1 башкы херек. Кожуун эмнелгезинге участок терапеви 5, дерматолог, рентгенолог, рентген-лаборант, психонарколог, карак, диш эмчизи 1-1, педиатр 2, хирург 2, эмчи сестразы 1, лор 1 эмчи кадрлар негеттинип турар. Ниитизи-биле Тес-Хем кожуунда ажылдаар 30 олут бар.

5. Кызыл кожуунга — Черби ортумак школазынга даштыкы дыл башкызы, Кара-Хаак школазынга төөгү башкызы, Шамбалыг ортумак школазынга англи дыл башкызы, орус дыл болгаш литература башкызы,Терлиг-Хая, Кур-Чер школаларынга даштыкы дыл башкылары, Элегес-Аксынга төөгү башкызы херек. Кур-Чер суурга терапевт-педиатр, Баян-Кол суурга педиатр-терапевт, Каа-Хем суурга эмчи нарколог, Сукпак суурга акушер-гинеколог, чылыдылга комбинадынга 10, рынокка ажылдаар 2 кижи херек. Ниитизи-биле Кызыл кожуунга 23 ажылдакчы херек.

6. Чаа-Хөл кожуунга — кожуун эмнелгезинге окулист (Чаа-Хөл суурга), фтизиатр, диш эмчизи, дерматовенеролог,анестезиолог, психиатр, рентгенолог, Ак-Туруг эмнелгезинге педиатр, терапевт, чурттал-га-коммунал ажыл-агыйынга электри монтажниги, хлеб быжырыкчызы, сантехник 1-1, өөредилге килдизинге даштыкы дыл башкызы 4, күш-культура башкызы 2 кижи херек. Ниитизи-биле Чаа-Хөл кожуунда ажылдаар 18 олут бар.

7. Каа-Хем кожуунга — Суг-Бажы школага физика, информатика, Бүрен-Хем школазынга даштыкы дыл, Дерзиг-Аксы школазынга информатика, физика, Бүрен-Аксы школазынга физика, Бүрен-Бай-Хаак школазынга физика-математика, информатика, биология, экология, бөлгүм башкызы 1-1 кижи; кожуун эмнелгезинге анестезиолог 1, терапевт 2, нарколог, педиатр, ажаалда черинге программист, санэпидстанция төвүнге чолаачы, кожууннуң хереглекчилер ниитилелинге хлеб быжырар, парикмахер херек.Ниитизи-биле Каа-Хем кожуунга 17 ажылдакчы херек бооп турар.

8. Улуг-Хем кожуунга — Арыскан ортумак школазынга орус дыл башкызы, психолог, вожатый, Ийи-Тал школазынга даштыкы дыл башкызы, психолог, Хайыракан школазынга кижизидикчи башкы, эмчи ажылдакчызы,төөгү башкызы, орус дыл болгаш литература, даштыкы дыл башкызы, вожатый, Эйлиг-Хем школазынга даштыкы дыл башкызы, элээди ургларның спорт школазынга хостуг хүрешке дээди эртемниг башкы, Шагаан-Арыгда №1 школага физика, математика башкылары, класстан дашкаар ажыл организакчызы, ОБЖ организакчызы, директорнуң оралакчызы, Шагаан-Арыгда № 2 школага төөгү башкызы, Чодураа ортумак школазынга даштыкы дыл, орус дыл болгаш литература башкызы, Иштии-Хем школазынга химия,даштыкы дыл, математика болгаш информатика башкызы, Арыг-Үзүү ортумак школазынга төрээн дыл болгаш музыка башкызы, кожууннуң төп эмнелгезинге УЗИ эмчизи, невропатолог, рентгенолог, ургларн эндокардиологу,ургларн фтизиатры, эмчи-диагностик, кардиолог, офтальмолог. Нарколог, фтизиатр эмчилер, санитарка, таңныыл, Улуг-Хемниң чылыг энергиязы МУБ-ка үшкү разрядтың электри монтеру, дөрткү разрядтың токары херек. Ниитизи-биле Улуг-Хем кожуунга янзы-бүрү мергежилдерниң 38 ажылдакчызы херек бооп турар.

9. Таңды кожуунга — кожуун эмнелгезинге дерматовенеролог (Бай-Хаак суурга), психиатр, рентгенолог, нарколог,санэпидхайгаарал төвүнге эпидемиолог эмчи, дезинфектор, Балгазын ортумак школазынга орус дыл болгаш литература, даштыкы дыл, ниитилел төөгүзүнүң башкызы, физика, музыка, күш-культура башкылары, Кызыл-Арыг школазынга англи дыл башкызы, Межегей школазынга англи дыл, Доора-Хадың школазынга (Успенка) англи дыл, Бай-Хаак школазынга немец дыл башкызы. А культура килдизинге Бай-Хаакка уран чүүл удуртукчузу, Балгазында Культура бажыңынга уран чүүл удуртукчузу, Дүрген суурнуң Культура бажыңынга хөгжүм удуртукчузу, хореограф, Кочетово суурнуң Культура бажыңынга методист, кожуун библиотеказынга чурукчу херек. Ниитизи-биле Таңды кожуунда ажылдаар 24 чер бар.

10. Чөөн-Хемчик кожуунга – кожууннуң өөредилге килдизинге информатика, орус дыл, чурулга, музыка башкылары шупту 44 кижи херек.

11. Бай-Тайга кожуунга — (Тээлиге) санитар эмчизи негеттинип турар.

12. Өвүр кожуунга — орук-септелге-тудуг эргелелинге таңныыл, кожуун судунга суд даргазының дузалакчызы, суд хуралының секретары, курьер, таңныыл, кеш аарыглар эмнелгезинге медицина сестразы. Шупту 6 ажылдакчы херек.

13. Ак-Довурак хоорайга — дааранылга фабриказынга дааранылкчы моторист 15, чолаачы 2, дааранылга кылыгларының технологу 1, дааранылга кылыгларының конструктору 1, механик 1 кижи херек. Комбинатка дээди эртемниг геолог 1, кол механик 1, ЧЭТ механиги 1, көвүргленчек кран машинизи 1, электрослесарь 2, экскаватор машинизи 3, бешки разрядтың электри-биле каңнакчызы 1, руда сөөртүр 3 чолаачы, 3 чүдүрүкчү, 3 таарыштырыкчы, агаарладыышкын тургузуунуң машинизи 2,үүрмектээр машиналарга 10, электрослесарь 5, 1000 вольтулуг электри шугумунга ажылдаар чөпшээрелдиг 3, даг-дүгү дериг-херекселдери септээр 3 слесарь, газ-биле дуңзаалаар 2, математика башкызы 1, англи дыл башкызы 2, орус дыл башкызы 1, логопед 1, психолог 1, музыка башкызы 1, чиик атлетика тренери1, аар атлетика тренери 1 кижи херек.

Ниитизи-биле республикада бар ажылдаар олуттарның саны 424 бооп турар.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим, хүндүлүг ававыс **Зоя Идам-ооловна Агыы** май айда 50 харлаар.

Идегелдиг чөленгииживис,чоргааралывыс, сүмелекчивис, энерелдиг Ававыска бистерни чаяап,өстүрүп кижизиткени дээш ававыска, кырган-ававыска аас-кежикти, өөрүшкү-маңнайны, кадыкшылды, узун назынны, ак орукту алгап-йөрээвишаан, бистиң аравыска ам-даа ачы-буянныг чөленгииживис, Айывыс, Хүнүвүс бооп чурттаарыңны сеткиливис ханызындан күзедивис, АВАЙ!

Ававыстың орган чери чылыг, чырык,
Ававыстың турган чери омак-хөглүг
Кайгамчыктыг уян-чымчак сеткили дээш
Хайыралыг ававыска мөгеер бис.
Эртине дег үнелиг сен, эргим авай,
Ээлдек, уян онза бүдүш сени бүргээн
Амыдырал чаяап берген Авам сеңээ
Аккыр сүт дег узун орук күзедивис.
Кезээ шагда шак-ла ындыг,
Хөглүг чору, сергек чору.
Ажы-төлүң аразынга
Ам-даа хөй чыл чуртта, Авай!
Хүндүткел-биле,

Өөнүң ээзи Эдер-оол Андреевич, урглары, күдээлери, уйнуктары.

ӨӨРЕДИЛГЕЖЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылда экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму 2004-2005 өөредилге чылында сургуулдар хүлээп алырын чарлап тур.

I.11 класс баазазынга хүндүскү салбырга

Мергежилдери:

- "Экономика, бухгалтер учеду болгаш контроль"
- "менеджмент"
- "маркетинг"
- "Правоведение"
- "продуктулар белеткээриниң технологиязы"

Өөренир хуусаазы 1 чыл, 10 ай.

Экзаменнери: "Правоведениеге": орус дыл(диктант), Россия төөгүзү (аас-биле); "Экономика. Бухгалтер учеду болгаш контрольга","Менеджмент", "Маркетинг", "Продуктулар белеткээриниң технологиязынга" — орус дылга (диктант), математикага айтырыгларга харыылаар.

II.11 класс баазазынга бот-өөредилгеге

Мергежилдери:

"Экономика, бухгалтер учеду болгаш контроль", "Правоведение".

Өөренир хуусаазы: 2 чыл 10 ай.

Беседа кылгаш, хүлээп алыр.

Документилерни июнь 15-тен июль 15-ке чедир хүлээп алыр.

Киреринiң экзаменнери: хүндүскү салбырга июль 15-тен июль 30-ге чедир. Бот-өөредилге салбырынга — июль 25-тен июль 30-ге чедир.

Киирер документилери:

1. Директорнуң адынга билдириишкин.
2. 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурук.
3. № 086 эмчи шынзылгазы (хүндүс өөренирлерге).
4. Чурттап турар черинден шынзылга.
5. Социал хөгжүлде органының анкетазы (өскүс ургларга).
6. Организациялар, хууда кижилер-биле керээзи (бот-өөредилгеге).
7. Ажылдап турар черинден шынзылга (бот-өөредилгеге).
8. Билииниң дугайында аттестат, диплом (бодун).

Төлевирлиг белеткел курстары 2004 чылдың май 24-тен эгелеп ажылдаар.

Адреси: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу. **Телефоннары:** 1-16-35, 3-43-84.

«Республика орденниң» эдилекчизи, республиканың Арзылаң мөгези **Сүүр-оол Хүргүлекович ОНДАРНЫҢ** үр эвес аараанының соонда мөчээнин төрелдеринге дыңнаттывыс. Сөөлгү орукче май 21-де 13.00 шакта Шагаан-Арыг хоорайдан үдээр.

Ургларындан.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, улетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9433. Чагыг 65.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.